МАВПУЛЯ

ПОВІСТЬ

I

— І ти ще смієш казати, що знаєш урок? Ти нічогісінько не знаєш!.. Бачте, він учив урок! Учив? Напам'ять вивчив?

Пролунав звук ляпаса.

— Марш до своєї кімнати! І до обіду не смій показуватися мені на очі!

Хлопчик схопився за щоку і зарепетував так розпачливо, ніби йому зламали щелепу.

— Ой-ой-ой! Боляче! (Вигідніше було прибільшити міць удару.) Ось я скажу бабусі...

Увійшовши в раж, Поль схопила його за худеньке плічко і відважила другого мордаса.

— Ах, ти бабусі скажеш? Бабусі? Піди ще татусеві своєму пожалійся! Ну? Чого ти чекаєш? Геть звідси!

Мати випхнула сина в коридор, зачинила двері, потім знов розчинила і пожбурила йому вслід підручника й зошити. Хлопчик з гучними схлипами підібрав їх, повзаючи по підлозі. Потім запала тиша, з темряви лише ледь чутно долітали хлипання. Забрався таки нарешті!

Мати дослухалася до тупоту дитячих ніг, що даленів. Звісно, до батька він не побіжить шукати співчуття і захисту. Баби, його дорогої

бабусі, нема дома — саме пішла в його справах до вчителя. Отож побіг на кухню плакатися фрейлейн. Мабуть, зараз "вилизує якусь каструльку", а стара австріячка дивиться на нього жалісливим поглядом. "Так і бачу його..." Коли Поль думала про свого сина, вона уявляла собі тільки його криві коліна, тонкі, мов патички, ноги, шкарпетки, що спустилися на черевики. Вона зовсім не помічала, що у недомірка, якого сама привела на світ, величезні оксамитні, темні очі, зате з огидою дивилася на його рота, завжди роззявленого, як у всіх дітей, котрим заважають дихати поліпи, на його спідню губу, правда, не таку вислу, як у батька, але все ж ця губа нагадувала матері рота ненависного їй чоловіка.

Знов у ній закипіла скажена лють — лють, а може, це було просто почуття розпуки. Іноді не так легко відрізнити розпуку від ненависті. Поль повернулася до своєї кімнати і, зупинившись на хвилинку перед дзеркальною шафою, оглянула себе. Яку вже осінь вона носить цю зелену вовняну кофтину, комірець геть розтягнувся, скрізь плями, хоч скільки її чисть, масні плями однаково проступають. До брунатної спідниці поприсихали бризки грязюки, перед піднявся, як у вагітної. Один Бог бачить, що це не так!

Вона вимовила упівголоса: "Баронеса де Серне. Баронеса Галеас де Серне. Мадам Поль де Серне..."

Губи її торкнула усмішка, від якої нітрохи не проясніло жовчне обличчя, вкрите помітним пушком над губою і на підборідді (хлопці в селі глузували з бурців пані Галеас). Поль де Серне усміхнулася, згадавши, як тринадцять років тому вона, молодесенька дівчина, достоту так само стояла перед дзеркалом і, щоб легше було переступити фатальний поріг, правила собі: "Барон і баронеса Галеас де Серне. Пан Констан Мельєр, колишній мер міста Бордо, та його дружина мадам Мельєр мають за честь сповістити вас про шлюб своєї небоги Поль Мельєр з бароном Галеасом де Серне".

Ні дядько, ні тітка, хоча їм дуже кортіло швидше збути з рук небогу, не штовхали її на цей божевільний крок, навпаки, навіть відраджували. Хто ж навіяв їй пошану до дворянських титулів? Можливо, вона винесла її з ліцею? Що її спонукало до цього? Тепер вона вже не могла цього пригадати. Можливо, в ній озвалася цікавість, захотілося проникнути в заказане їй середовище... Ніколи їй не забути: у великому сквері граються дівчата, парості родовитих сімейств — Кюрзе, Пішон-Лонгвіль, — але ти і не смій мріяти про дружбу з ними. Даремно мерова небога вертілася довкола цих бундючних дуреп. "А мама нам не велить з тобою гратися..." Ось доросла дівчина і поклала собі помститися за те дівчисько. Та ще здавалося, що заміжжя відкриє їй шлях до чогось незвіданого, до якогось іншого, дивовижного, незвичайного життя. А нині вона чудово знає, що таке "замкнуте середовище". Справді замкнуте! Здається так важко, майже неможливо проникнути в нього, але спробуй-но тепер вирватися звідси!

І задля цього занапастити все своє життя! Ні, не почуття жалю, що налітало іноді, навіть не болісна думка, що стала насланням, а саме ця несхитна очевидність, невідступна свідомість свого ідіотичного марнославства, злочинної своєї глупоти, що непоправно знівечили її долю. Ось де розгадка всіх її бід! І на довершення всього вона навіть не стала "баронесою". Існує лише одна баронеса Серне — стара свекруха. А Поль, дружина її сина, назавжди залишилася просто мадам Галеас. Приклеїли їй безглузде ім'я якогось кретина — тепер вона навіки зв'язана з ним, оскільки вийшла за нього заміж; його жалюгідна доля тепер назавжди буде і її долею.

Навіть уночі її не покидала думка про цю насмішку долі, про це жахіття: продалася з марнославства і так ошукана! Нема навіть слабкої тіні втіхи марнославних сподівань. І вона все думала про це, не спала до світання. Навіть коли намагалася розважитися, вигадуючи якісь цікаві, іноді непристойні історії, в голові у неї незмінно копошилася одна й та сама думка. Поль ніби борсалася в темній ямі, в яку сама кинулася стрімголов, і добре знала тепер, що їй уже не вибратися звідти. Ночі були однаково болісні в кожну пору року. Восени в старих тополях,

ледве не під самими вікнами спальні, протягло пугикали сови, ніби вили на місяць пси. Але в сто разів мерзенніше їхніх криків було безжальне тьохкання весняних солов'їв. А вранці, в мить пробудження, надто взимку, коли фрейлейн рвучким порухом розсувала на вікнах шторки, раптом так болісно пронизувала серце думка, що доля жорстоко ошукала її: випірнувши з мороку сна, Поль бачила за вікном схожі на примари дерева в руб'ї іржавого листя, що розгойдували по вітру своє чорне гілля.

І все ж це були кращі хвилини за день! Можна було полежати в заціпенінні дрімоти, пригрівшись під ковдрою. Гійом залюбки "забував" зайти поцілувати неньку. Нерідко Поль чула, як у коридорі свекруха упівголоса умовляла хлопчика зайти побажати мамі доброго ранку. Стара баронеса терпіти не могла невістку, але не допускала порушення традицій. Гійом несміливо входив до кімнати і з порога зі страхом дивився на цю грізну голову, що втопала в подушках, на це чорне, прилизане на скронях волосся, вузький, заростий, слабо окреслений лоб і на жовту щоку з родимкою, що визирала з-під темного пушка. Нахилившись, він швидким поцілунком торкався цієї щоки і вже заздалегідь знав, що мама квапливо витре її і бридливо скаже: "Знову всю обслинив!.."

Поль не намагалася боротися з почуттям бридливості до свого сина. Хіба вона винна, що її син така жалюгідна істота? І годі з ним щось вдіяти! Ну що можна зробити з такою недоумкуватою і потайливою дитиною, яка до того ж завжди відчуває за собою підтримку бабусі або старої фрейлейн? Але, здається, уже й сама баронеса починає прозрівати: погодилася, наприклад, побалакати про хлопця з шкільним учителем. Так-так, з учителем світської школи. А втім, вибору у них немає, священик обслуговував три парафії, та й мешкав за чотири кілометри від садиби. Уже двічі, 1917 і 1918 років, після укладення перемир'я, Гійома пробували віддати в пансіон: спершу лаштували його в Сар-ла, до єзуїтів і, а потім віддали в семінарію в Нижніх Піренеях. Обидва рази його через три місяці повернули до батьків. Мавпуля обгиджував простирадла. Навчальні заклади, які утримувалися

духовними особами, не були пристосовані в ті роки для виховання відсталих чи хворих дітей. А як зустріне стару баронесу цей молодий кучерявий учитель, дивом уцілілий під Верденом 2? У нього такі веселі очі. Можливо, йому буде приємно, що сама баронеса прийшла до нього як прохачка? Поль не побажала взяти участь у цих переговорах — тепер вона ні з ким не наважувалася зустрічатися, і більше всіх вона боялася цього учителя, що вславився своїми блискучими педагогічними талантами. Управитель маєтку Серне, Артур Лусто, хоч і був в "Аксьйон франсез" 3, захоплювався учителем, запевняючи, що хлопець піде далеко... "Стара баронеса,— думала Поль,— як і всі дворяни, що виросли в селі, уміє говорити з селянами. Знає всі тонкощі місцевого діалекту. Мабуть, однією з рисочок чару, що ще збереглася в неї, саме є її мова — всі ці старовинні слова і вирази, які вона вимовляє з якоюсь старосвітською вишуканістю. Так, але ж шкільний учитель — соціаліст, людина зовсім іншого розбору; надмірна люб'язність баронеси, можливо, здасться йому образливою. Людей цього гатунку не візьмеш підкресленою поштивістю, що ніби знищує соціальну різницю. А втім, хто його знає. Він був поранений під Верде

1 Орден єзуїтів ("Товариство Ісуса") заснований 1540 року Ігнатієм Лойолою. Виховання юнацтва при самому виникненні ордену було включено до числа основних його завдань. У Франції керовані єзуїтами навчальні заклади були дуже поширені.

2 Верден — місто на північному сході Франції, в департаменті Мез. Під час першої світової війни, 1916 року, Верден став місцем запеклих сутичок між німецькими та французькими військами.

3 Аксьйон франсез — Ліга французької дії — організація, що стояла на крайніх правих націоналістичних та монархічних позиціях. Органом "Ліги" була газета "Аксьйон франсез", що видавалася з 1908 по 1944 р. під керівництвом Шарля Морраса та Леона Доде.

ном. Ця обставина може зблизити його з старою, адже її молодший син, Жорж де Серне, безвісти пропав у Шампані" К

Поль розчинила вікно і побачила в кінці алеї худу і згорблену постать свекрухи. Баронеса йшла, міцно налягаючи на палицю. Чорний брилик кумедно стирчав у неї на самій маківці. Стара повільно простувала між двох лав старих берестів, що полум'яніли в промінні заходу, який заливав своїм світлом і її саму. Невістка помітила, що баронеса сама з собою розмовляє і жестикулює. Отже, вона дуже схвильована, а це кепська прикмета. Поль спустилася чудовими сходами (гордість замку де Серне), що розходилися двома півкружжями, і почекала свекруху в вестибюлі.

— Це справжній ха^м, моя люба! Хам! Як і слід було чекати.

— Він відмовився? Можливо, ви образили його? Мабуть, трималися занадто гоноровито? Я ж вам казала і попереджала...

Баронеса затрясла головою, ніби відкидаючи обвинувачення невістки, насправді ж це були мимовільні рухи, якими старі ніби кажуть "ні!" смерті, що стоїть перед ними. Біла матер'яна квітка кумедно підскакувала на чорному бриликові. В очах старої застигли сльози.

— А під яким приводом від відмовився?

— Каже,— нема коли. Дуже багато часу забирають обов'язки секретаря мерії...

— Облиште! Мабуть, ще якісь причини наводив...

— Та ні, дитино моя, запевняю вас... Увесь час розповідав, яка він заклопотана людина. Тільки про це й правив.

Тримаючись за поруччя, баронеса піднімалася сходами, раз у раз пристаючи, щоб відсапатися. Невістка йшла за нею слідком і з несвідомою скаженою злобою уперто провадила свій допит. Помітивши

нарешті, що зовсім залякала стару, Поль постаралася збавити тон, але слова вихоплювалися у неї з якимось змііїним сичанням.

— Чому ж ви тоді сказали, що він поводився по-хамському?

Баронеса присіла на м'яку банкетку, поставлену на помістку сходів; голова в неї все ще тряслася, а губи скривила гримаса, схожа на насмішку. Поль знову зарепе

1 Влітку 1918 року на сході Франції, в Шампані, точилися жорстокі бої.

тувала. Так чи ні? Назвала свекруха учителя хамом чи не називала? Хай скаже!

— Та ні, моя люба, ні. Я прибільшила... Можливо, я не так зрозуміла його слова. Цілком можливо, що він говорив щиро... Мабуть, я побачила натяк там, де ніякого натяку і не було.

Поль причепилася до цих слів. Що за натяк? Який натяк? З приводу чого?

— Та ось, коли він запитав, чому ми не звернулися до священика. Я відповіла, що священик живе далеко, що в нього на руках три парафії. І раптом, уявіть собі, що мені заявляє цей шкільний учитель... Та ні, ви, чого доброго, розсердитеся на мене, дочко моя...

— Що ж він вам сказав? Повторіть-но слово в слово! Чуєте?

— Ну, гаразд. Посміхнувся і сказав, що в єдиному цьому питанні він цілковито солідаризується зі священиком, він, бачте, не любить історій і не бажає, щоб у нього були історії в нашому замку. Я зразу збагнула, на що він натякає... Далебі, якби ця людина не дістала поранення під

Верденом, я, люба моя, будьте вже певні, змусила б його висловитися до кінця і вже зуміла б вас захистити...

Злостиве збудження невістки зразу вщухло. Вона похнюпила голову. Не сказавши ані слова, стрімко збігла сходами і зірвала з вішалки свою тальму.

Баронеса почекала, поки грюкнули двері, і вся просіяла в усмішці, що відслонила чудово зроблені вставні зуби. Перехилившись через поруччя, вона буркнула: "Що, облизня спіймала?" — і раптом деренчливим, але пронизливим, тонким голоском покликала:

— Галеасе! Гійу! Діти!

Знизу, з надр челядницької та кухні, одразу донісся крик у відповідь:

— Бабусю! Бабцю!

Батько і син збігли сходами зовсім нечутно, оскільки обидва роззули дерев'яні черевики в кухні й залишилися в грубих вовняних шкарпетках. Поклик старої означав, що ворог на короткий час пішов собі. Можна зібратися всім разом і посидіти біля вогню в затишній бабусиній кімнаті.

Галеас узяв матір під руку. У нього були вузькі й сутулі кощаві плечі, обтягнуті брунатною плетеною фуфайкою, завелика на його зріст голова з цілою копицею волосся, досить гарні очі, що дивилися якимсь дитинним поглядом, і потворний, вічно роззявлений рот з мокрими губами і товстим язиком. Він був худий, мов скелет,— штани теліпалися на його худих ногах, звисали ззаду великими складками.

Гійом ухопився за вільну бабусину руку і терся щокою об її долоню. З розмови дорослих він уловив лише те, що було важливо для нього: шкільний учитель не хоче давати йому уроки. Отже, не треба буде трепетати перед учителем, страшна тінь потвори пішла собі. Все інше

він не зовсім зрозумів. Бабуся сказала: "Я підпустила твоїй дружині шпильку..." Що це означає — "підпустила шпильку"? Яку шпильку? Всі троє ввійшли до своєї улюбленої бабусиної кімнати. Гійом одразу шаснув до свого заповітного куточка — між ліжком і лавочкою, на яку бабуся під час молитви вклякала. Віко лавочки відкривалося, всередині було влаштовано шафку. Тут зберігалася ціла колекція старих чоток: одні чотки були з перламутру, їх благословив сам папа римський; інші чотки — з оливкових кісточок, бабуся привезла їх з Єрусалима. Була там ще металева шкатулка з зображенням собору святого Петра в Римі1 — спогад про хрестини: на шкатулці блищало срібними літерами ім'я Галеаса. Були у бабусі ще молитовники з силою-силенною малюнків, із них усміхалися обличчя якихось неживих людей. Бабуся і тато шушукалися біля столу, освітленого висячою лампою. В коминку яскраво горіли сухі виноградні лози; тремтячі відсвіти полум'я освітлювали всі кутки кімнати. Бабуся дістала зі скриньки круглого столика засмальцьовані пасьянсові карти.

— Ну, сьогодні хоч зітхнемо спокійно. До вечері вона не вернеться. Можеш пограти на піаніно, Галеасе...

І бабуся заглибилася в розкладання пасьянса. Піаніно перенесли до її кімнати, і так уже заставленої всякими меблями, на вимогу Поль: вона не зносила, коли її чоловік "бринькав" на піаніно. Гійомові заздалегідь було відомо, які марші, вальси та етюди гратиме батько, всі ці музичні п'єси йшли одна по одній у незмінному порядку. Спершу лунали звуки "Турецького маршу" 2. Гійу уже знав, у якому місці батько зіб'ється, і щовечора чекав цієї фальшивої ноти. Іноді Галеас, не уриваючи гри, перекидався з бабусею корот

1 Собор святого Петра в Римі опоряджали Рафаель, Мікеланджело, Берні ні.

2 "Турецький марш" Вольфганга-Амадея Моцарта (1756—1791) — III частина ля-мажорної фортепіанної сонати, 1778 р.

кими репліками. Його безбарвний голос здавався ще тьмянішим.

— Скажіть, мамо, цей учитель червоний?

— Лусто каже, просто страх який червоний. Мелодія "Турецького маршу" закульгала далі. Гійом

намагався уявити собі цього червоного чоловіка, вимазаного з голови до ніг бичачою кров'ю. Правда, він кілька разів його зустрічав, вічно ходить без капелюха, накульгує і спирається на гарну палицю з червоного дерева. Мабуть, це з-під одежі не видно, що він червоний. А сам червоний, як рибки в акваріумі. Крізь зашторені вікна ще пробивалося присмеркове світло. Мама блукатиме в полях до самої вечері. Вона завжди десь блукає, якщо розсердиться. Вернеться розпатлана, в забризканій болотом сукні, від неї тхнутиме потом. Як тільки встануть з-за столу, піде до себе в спальню й ляже в постіль. До вечері ще довго, можна посидіти біля бабусиного коминка. В кімнату ввійшла фрейлейн — висока, гладка, пухка баба. Вона завжди знаходила якийсь привід, щоб побути з ними, поки спільний ворог гасає десь дорогами. Які подати каштани? Варені чи смажені? Чи не треба зварити яйце для Гійу? Фрейлейн приносила в бабусину кімнату запах цибулі і кухонного чаду. Думки хазяїв вона питала лише для годиться: яйця для Гійу все одно були б подані до обіду (з початку війни хлопчика стали звати Гійу, бо він, на своє нещастя, був тезком кайзера Вільгельма 1, або "кезера", як вимовляла бабуся).

І зразу розмова пішла про неї: "А вона мені сказала: "У вас на кухні брудно". А я їй кажу: "Пробачте вже, але на кухні хазяйка я..." Гійу спостерігав за дорослими: бабуся і тато, випнувши худі шиї, уважно слухали фрейлейн. Йому самому були зовсім нецікаві такі історії, він не відчував до інших людей ні ненависті, ні любові. Бабуся, батько і фрейлейн створювали довкола нього зону безпеки, звідки мати завзято намагалася його видобути, наче тхір, який нападає на кролика, що забився аж на дно нірки. Приголомшеному, зляканому звіркові мимоволі доводиться виповзати зі свого рятівного притулку, терпіти нападки

розсатанілої жінки; він весь зіщулювався і покірно чекав, коли минеться буря. Одначе завдяки міжусобній війні, що ніколи не вщухала вдома, хлопчик користувався відносним спокоєм. Він ховався за широку спину фрейлейн, і стара австріячка простира

1 Тут мається на увазі німецький цісар Вільгельм II (по-французькому Гійом) (1859—1941).

ла над ним благодатний захисток своєї грубуватої опіки... Бабусина кімната була надійнішим притулком, ніж кухня, але непомильне чуття підказувало хлопчикові, що не варто надто довіряти бабусиним пестощам чи словам. Одна лише фрейлейн любила своє "курчатко", своє "каченя" незмінною, нерозсудливою материнською любов'ю. Вона досі мила його в ванні і терла намиленою рукавичкою, не шкодуючи своїх зашкарублих рук.

Вибігши з під'їзду, Поль звернула на стежку, яка йшла ліворуч від ґанку, і, ніким не помічена, вийшла задами на вузьку, майже пустельну дорогу. Вона йшла рішучим чоловічим кроком, з якоюсь дивною поквапливістю, хоча їй нікуди не треба було поспішати і нікуди не треба було йти. Але швидка ходьба допомогла їй вникнути у вчителеві слова, які переказала свекруха, а в словах цих, безперечно, був натяк на її взаємини з колишнім парафіяльним священиком.

Постійну гіркоту свідомості, що вона сама винна в своїй злощасній долі, ще можна було б перенести, якби в перші роки заміжжя на неї не обрушилася незаслужена ганьба; і тепер уже нічого не можна було вдіяти — в очах усіх вона мала на собі тавро не звершеного нею гріха, ницого, а головне, смішного переступу. Проте винуватцями наклепу, що заплямував її, були цього разу не чоловік і не баронеса, і вона нічим не могла помститися своїм невідомим ворогам. Лише одного разу вона бачила в церкві цих головних вікаріїв, цих каноників, що вважали невістку баронеси де Серне особою, згубною для священнослужителів. Мерзенну вигадку рознесли по всій єпархії. В Серне вже змінилося троє священиків, і кожному єпархіальне начальство нагадувало, що тепер

служити месу в домашній капличці замку в Сарне не дозволено: незважаючи на блиск славетного, знатного імені, треба, додержуючись усіх правил ввічливості, цуратися цього сімейства, бо "всім пам'ятний скандал".

Уже багато літ через мадам Галеас у капличці баронів де Серне не правили служби; ця обставина нітрохи не засмучувала Поль (навпаки, оскільки парафіяльна церква була далеченько, можна було під цим приводом і зовсім туди не заглядати). Але на десять льє в окрузі всі чудово знали, чому каплиця потрапила під заборону: через невістку старої баронеси, у якої була історія з парафіяльним священиком. Поблажливіші додавали, що, звісно, ніхто не знає, наскільки далеко зайшла справа. Не хочеться вірити, що було щось погане. Але, в кожному разі, священика довелося перевести до іншої парафії...

Стовбури дерев потемніли, але на обрії ще червоніла смужка заходу. Уже давно Поль не звертала уваги на дерева, на хмари, на широкі далі. Якщо вона іноді і вдивлялася в них, то так, як вдивляються селяни, щоб угадати, яка завтра буде погода, холодно буде чи тепло. В ній відумерла та частка душі, яка колись так жадібно сприймала весь навколишній світ. Колись такої самої години вона йшла цією самою дорогою поряд зі священиком, високим, сухорлявим і геть-то наївним молодиком. Він вів свій велосипед за кермо і упівголоса розмовляв з Поль. Селяни, які бачили їхні прогулянки, не мали сумніву, що вони провадять любовні розмови. Але у них і мови не було про кохання. Просто зустрілися в житті двоє нещасних і самотніх істот.

Поль почула за поворотом дороги веселий регіт: ішла сільська молодь — хлопці і дівчата, вони підходили все ближче; Поль кинулася до ліска, щоб їх не бачити, щоб вони її не побачили. Точнісінько така сама нерозважлива втеча викликала в минулому перші підозри, коли вона звернула якось на бічну стежку, тягнучи за собою попутника. Зараз земля була вогка, але Поль все ж присіла під каштаном на ворох жовтого опалого листя і, підібравши коліна до підборіддя, обплела їх руками. Де він тепер, цей нещасний хлопець, цей священик? Вона не

знала, що з ним, де він мучиться, але якщо він ще живий, то вже, звичайно, мучиться. Але ж нічого між ними не було, зовсім не це їх зв'язувало. Інтрижка з священиком здавалася їй немислимою. Поль з дитинства прищеплювали огиду до сутани. А ці дурні з доброго дива зарахували її до якихось маніячок, які ганяються за служниками церкви. І тепер уже не зірвати з себе цього ярлика. А він, бідолаха,—в чому була його вина? На гіркі виливання молодої жіночої душі він відповідав не порадами духовного пастиря, а сам відкривав їй душу: оце і весь його злочин. Вона шукала в нього підтримки — то було її право; він же поставився до неї, ніби потерпілий від аварії корабля, викинутий на безлюдний острів, і той, хто раптом побачив, як на берег виходить інший нещасливець, його співбрат у біді.

Вона так і не зрозуміла як слід таємних причин розпуки цього священика, який ще зберіг юначу подобу. Наскільки Поль могла судити (а такого роду питання її не цікавили), він вважав себе викинутим з життя, нікому не потрібним, зайвим. У ньому зародилася ненависть до косного селянського середовища; він не умів говорити з цими товстошкірими людьми, у яких на умі був лише свій наділ і які нітрохи не потребували духовного наставника. Ця відчуженість доводила його до божевілля. Так, він майже схибнувся від самоти. І Господь Бог не змилувався, не послав йому помочі. Тож цей хворобливий юнак розповідав Поль, що вирішив стати священиком у хвилину екстазу, коли відчув, що його, як він висловився, окрила "благодать Божа", потрапив у сильці, бо відтоді, як він прийняв сан, нічого подібного з ним не повторювалося. Ніби хтось заманив його в пастку. Піймав, а потім і думати про нього забув. Так принаймні Поль витлумачувала його скарги. Але все це стосувалося, на його думку, зовсім безглуздого, "немислимого" нашарування почуттів. Вона неуважно слухала нарікання свого співрозмовника, і, як тільки він змовкав, щоб звести подих, вона сама починала нарікати: "А у мене..." — і знову на всі лади перебирала історію свого заміжжя. Якось, коли вони розмовляли в саду біля церковного дому, він, ледве не зомлівши від кволості, на мить опустив голову їй на плече. Вона одразу відсунулася. Але сусіда побачив їх. Усе з цього й почалося. Через таку дрібничку (таж через неї, мабуть,

перевернулося все життя цього юнака) ніколи більше не затеплиться лампада в вівтарі домової каплички садиби Серне. Стара баронеса майже не ремствувала проти цієї заборони, ніби вважаючи це цілком природним: для Бога стало незручним перебування в Серне відтоді, як там оселилася дружина її сина, уроджена Мельєр.

У гаю вже стемніло. Поль тремтіла з холоду. Вона підвелася і, обтрушуючи сукню, вийшла на дорогу. Між темних верхівок дерев показалася одна з вежок замку — та, що була збудована XIV віку. Стало так темно, що погонич мулів, який зустрівся на дорозі, і справді не впізнав її.

Дванадцять років вона зносила ганьбу брудних наклепів, що ширилися про неї всюди, і раптом їй стало нестерпно, що ця брехлива обмова дійшла до якогось учителя, з яким вона зроду й словом не перемовилася. Вона добре знала в обличчя всіх мужчин в околицях і будь-якого впізнала б здалеку, але, мабуть, образ цього кучерявого незнайомця, образ шкільного учителя, глибоко запав їй у душу і запам'ятався, хоча вона навіть не знала його імені. А втім, ні учитель, ні священик не потребують імен — обов'язки, які вони виконують, достатньо їх визначають. Поль не могла

примиритися з думкою, що учитель ще один зайвий день віритиме тим мерзенним поголоскам, які про неї розпустили. Вона вирішила розповісти йому всю правду. її знов мучила потреба вилити все, що накипіло на душі, скинути нестерпну ношу,— та сама болісна потреба, яка дванадцять років тому штовхнула її на відверті і необережні признання людині надто молодій і слабкій. Доведеться перебороти свою несміливість, піти до вчителя і ще раз звернутися до нього з проханням, в якому він відмовив старій баронесі. Можливо, він погодиться. У кожному разі, вони познайомляться, а, можливо, і зблизяться.

Вона повісила тальму в вестибюлі. Звичайно вона мила перед обідом руки під краном у буфетній, а потім ішла до їдальні для прислуги, що з часу смерті Жоржа, молодшого сина баронеси, правила за їдальню

панських трапез. Парадна їдальня, величезна і холодна, як погріб, відмикалася лише на Різдво і в вересні, коли з Парижа приїздили гості: старша дочка баронеси, графиня д'Арбі, з дітьми і маленька Даніель, дочка покійного Жоржа. Тоді двоє садівникових синів убиралися в лівреї, баронеса наймала куховарку, брала для парижан напрокат двох верхових коней.

Але того вечора Поль хотілося почати швидше суперечку з приводу учителя, і вона рушила не в їдальню, а в кімнату свекрухи, куди заглядала не більше десяти разів на рік. Біля дверей вона в нерішучості зупинилася на хвилинку, дослухаючись до веселого гомону трьох змовників і звуків піаніно, на якому Галеас награвав одним пальцем мелодію якоїсь пісні. Виразно пролунав голос фрейлейн. Мабуть, вона відпустила якийсь жарт, бо стара баронеса гучно засміялася своїм поблажливим і робленим сміхом, який Поль ненавиділа. Тоді вона, не постукавши, розчахнула двері і ввійшла. В кімнаті зразу всі позавмирали, як заводні фігурки на старовинних дзиґарях. Баронеса застигла з піднятою рукою, в якій тримала карту. Галеас, прибивши віко піаніно, рвучко обернувся на табуреті. Фрейлейн звернула до недруга своє широке обличчя і всім своїм виглядом нагадувала кішку, яка, побачивши перед собою собаку, дивиться на нього, прищуливши вуха, вигнувши дугою спину, і от-от пирхне. Гійу, що вирізував з журналу малюнки з аеропланами, кинув ножиці на стіл і знову забився в свій закуточок між бильцем ліжка та лавочкою. Там згорнувся клубочком і завмер, як неживий.

Усе це було для Поль звичне, але ще ніколи вона так

ясно не відчувала силу своєї згубної влади над трьома цими істотами, з якими їй доводилося жити. Одначе стара баронеса швидко

оговталася від страху, і, криво посміхаючись, заговорила з невісткою з підкресленою, солодкавою люб'язністю, ніби звертаючись до сторонньої людини, що посідає залежне становище. Бідолашка Поль, певне, в неї зовсім промокли ноги, хай швидше сяде біля вогню погрітися й обсушитися.

Фрейлейн замурмотіла, що, мовляв, не варто затримуватися, зараз вона подасть суп. Як тільки фрейлейн рушила до дверей, Галеас і Гійом кинулися за нею слідком. "Ну, зрозуміло,— подумала баронеса,— віддали мене одну на поталу".

— Дозвольте, дитино моя... Я зараз поставлю біля вогню екран, а то ще вилетить іскра.

Біля порога вона делікатно відсторонилася, нізащо не побажала вийти першою і весь час говорила, говорила, так що невістка, поки не сіли до столу, не могла вставити ані слова. Галеас і Гійу вже чекали їх, стоячи біля своїх стільців, а як тільки посідали, заходилися гучно сьорбати суп. Баронеса раз у раз зверталася до них, закликала їх у свідки того, що вечір незвичайно теплий і що в листопаді в Серне ніколи не буває холодів. Саме сьогодні вона почала варити варення з дині. Нині вона збирається додати до динного варення сушених абрикосів.

— Хочу взяти тих самих, який мій бідний Адемар так кумедно називав "бабусині вуха". Пам'ятаєш, Галеасе?

Баронеса говорила, говорила, аби лиш не мовчати. Для неї важливо одне: завадити Поль знову почати сварку. Але, нишком спостерігаючи за невісткою, вона помітила на її ненависному обличчі небезпечні ознаки роздратування. Гійом сидів, ввібравши голову в плечі, відчуваючи, що мати не спускає з нього очей. Він теж передчував близьку бурю і здогадувався, що мова піде про нього. Даремно він намагався злитися якнайщільніше зі столом, зі стільцем, він розумів, що безперервна бабусина балаканина не може заповнити зловісних хвилин мовчанки, що

вона надто слабка перешкода для грізного потоку слів, готових вирватися з міцно зціплених уст супротивника.

Галеас їв і пив, не зводячи очей, так низько нахилившись над тарілкою, що Поль бачила перед собою тільки копицю посивілого волосся. Він дуже зголоднів, бо цілий день працював на цвинтарі, наводячи там лад,— то було його улюблене заняття. Завдяки цьому на кладовищі в Серне всі могили були доглянуті. Галеас відчував себе спокійно, дружина тепер зовсім не помічала його, йому поталанило: вона викреслила його з свого життя. Тому тільки він один тримався за столом невимушено і міг безкарно виконувати всі свої забаганки: "робити бурду" (наливати вино в суп), винаходити всілякі суміші, "мішанку", як він казав. Він кришив, роздавлював, розминав кожну страву, розмазував її по тарілці, і баронесі було дуже важко утримувати Гійома від наслідування батька, причому в своїх настановах вона намагалася не применшувати батькового авторитету: "Тато має право робити все, що він хоче", "Тато може дозволити собі все, що йому заманеться..." А Гійу повинен триматися за столом як вихований хлопчик.

Гійу й гадки не мав судити батька, він навіть подумати про це не міг. Тато належав до зовсім особливого розбору дорослих — до розбору безпечних, яких можна не боятися. Така була думка Гійу, хоча він і не умів її висловити. Тато все робив нечутно, але заважав Гійу розповідати самому собі цікаву історію, навіть міг сам ввійти в фабулу на манір безголосого і нешкодливого персонажа, як-от віл чи собака. Зате мати силоміць вдиралася в його внутрішній світ і залишалася ніби якесь чужорідне тіло, присутність якого відчуваєш не завжди, але буває, що раптом непомильно відкриваєш вражене ним місце. Ось вона вимовила його ім'я... Почалося! Знову говоритимуть про нього. Мати згадувала ім'я учителя. Гійом намагався зрозуміти, про що йдеться. Бідного кролика схопили за вуха і витягли з нори на світло, на яскраве, сліпуче світло, звичне для дорослих.

— Так ось, люба мамо, скажіть, будь ласка, що ви збираєтеся робити з Гійомом? Думали ви про його майбутнє? Ви ж знаєте, він уміє читати, писати, рахує абияк. І тільки. Але ж йому тринадцятий рік!.. Куди це годиться?..

На думку баронеси, нічого ще не було згаяно. Слід оглянутися, поміркувати...

— Але ж його уже вигнали з двох колежів. Ви запевняєте, що тутешній учитель не хоче давати йому уроків. Залишається тільки одне: найняти гувернера чи гувернантку. Хай живе тут і займається з Гійомом.

Баронеса поспішно заперечила. Ні-ні, не треба вводити в дім сторонніх... Вона трепетала на думку, що з'являться свідки їхнього життя в Серне, того жахливого життя, яке запанувало в замку відтоді, як Галеас дав своє ім'я цій фурії.

— А у вас, моя люба, є якийсь план?

Поль душком випила чарку і налила собі ще вина: З першого ж року шлюбу Галеаса баронеса і фрейлейн помітили, що їхній ворог поклоняється скляному богу. Фрейлейн почала відмічати олівцем рівень вина у пляшці, тоді Поль почала ховати в своїй шафі горілку і лікери: ганусівку, шері, ккЭрасо. Стара фрейлейн знайшла і їх. Баронеса вважала за свій обов'язок попередити "любу доньку", вказавши їй на небезпеку зловживання міцними напоями, але Поль влаштувала такий скандал, що свекруха уже ніколи більше не порушувала цього питання.

— Я вважаю, люба мамо, що нам нічого іншого не залишається, як гарненько попросити учителя...

Сплеснувши руками, баронеса обурено заперечила. Ні-ні, ні за що на світі вона не згодиться ще раз вислухати вихватки цього комуніста. Але Поль запевнила, що про це й мови бути не може — тепер уже до

учителя піде не баронеса, а вона сама, і, можливо, їй пощастить умовити його. Заперечення свекрухи вона перепинила, заявивши різким тоном, що вона так вирішила, а в питаннях виховання Гійома останнє слово завжди за нею.

— Одначе, мені здається, що і мій син може сказати своє слово.

— Ви чудово знаєте, що ніякого свого слова він сказати неспроможний.

— У кожному разі, моя люба, я маю право вимагати, щоб ви говорили з цим суб'єктом лише від свого імені. Можете сказати йому, що я нічого не знаю про ваші клопоти. А якщо ця невинна брехня вам прикра, прошу вас повідомити йому, що ви звертаєтеся до нього всупереч моєму бажанню, вираженому мною зовсім ясно і певно.

Поль знущальним тоном порадила старій баронесі в ім'я блага її онука перенести з християнською сумирністю ці приниження.

— Е ні, дочко моя, я зовсім не збираюся відповідати за те, що ви уже зробили або надалі хочете зробити. Не бажаючи вас образити, скажу, що можна тільки дивуватися, як ви не пасуєте до нашої родини!

Баронеса говорила поштивим тоном світської дами і навіть усміхалася люб'язною усмішкою, від якої посіпувалася її довга верхня губа, відкриваючи надто рівні і білі зуби.

Поль уже не могла довше стримувати роздратування.

— Ви маєте цілковиту рацію, люба мамо. Я нітрохи не намагаюся скидатися на панів де Серне.

— Ах, так! Що ж, люба моя, ви можете радіти: ніхто ніколи не вважатиме вас людиною нашогс кола. Ви увільнені від такої несправедливої образи. Ви завжди були, є і будете самі собою.

Гійому дуже хотілося втекти з їдальні, але він не посмів. До того ж його цікавила битва богів, що гриміла над його головою, хоча він і не розумів сенсу тих образ, яких завдавали одне одному супротивники. Галеас, що не любив вершкового крему, звівся з-за столу, коли подали солодке, і вийшов — мовляв, лайтеся на здоров'я.

— На жаль, мене все одно вважатимуть членом вашої сімейки того дня, коли прийдуть підпалювати з чотирьох кінців ваш замок...

— Ви хочете залякати мене? Не вийде! Славу Богу, наш рід завжди шанували і любили. І в цьому немає нічого дивовижного. Чотириста років де Серне робили тут добро людям і подавали приклад...

Від обурення у баронеси тремтів голос.

— Вас люблять? Шанують? Хто це вам сказав? Та в селі вас ненавидять. Ви ж, наприклад, під час війни не побажали розлучитися зі своєю австріячкою...

— Ах, не смішіть, будь ласка! "Моїй" австріячці шістдесят чотири роки. Вона поступила до нас дівчинкою і відтоді невідлучно живе в нашому домі... Військові власті і ті обачно заплющували очі...

— А тутешні мешканці радо ухопилися за цей привід... Ні, далебі, яке засліплення! Просто неймовірне засліплення! Адже вас завжди ненавиділи! Невже ви думаєте, що ваші орендарі і торговці зачаровані вашою медоточивою люб'язністю? А через вас люди ненавидять усіх, кого ви любите: священиків та інших! Ось побачите, ось побачите... На жаль, і я загину разом з вами, і все-таки, хочу сподіватися, я умру задоволена.

І на завершення Поль вимовила упівголоса таку брутальну фразу, що баронеса застигла на місці. Вона зроду не чула нічого подібного. "Як мова зраджує людину!" — подумала вона і зразу ж заспокоїлась. Іноді траплялося, що її дочка, яка приїздила з Парижа, і навіть онуки дозволяли собі вживати при ній жаргонні слівця, але таких вульгарних виразів вона ніколи від них не чула. "Заткни краще хайло..." Так, вона саме так і сказала. Як завжди, скажена лють невістки вернула старій баронесі спокій. Вона зразу дістала перевагу, яку дає самовлада.

— Та ні, ні... Ваша ненависть до дворян нітрохи мене не дивує, та кажіть що завгодно, а селяни нас люблять. Вони відчувають себе з нами на рівній нозі. Якщо хто і ненавидить нас, то лише буржуазія, дрібна і середня, і ненавидить тому, що заздрить. У часи терору найбільше катів дала саме буржуазія.

Невістка з самовдоволеним виглядом зауважила, що зрада емігрантів цілком виправдує терор — він був необхідним і справедливим заходом.

Баронеса, велично випроставшись, відповіла:

— Мій прадід і двоє моїх двоюрідних дідів загинули на ешафоті, і я забороняю вам...

Поль одразу подумала про вчителя. Адже це задля нього вона говорила все це, йому, звісно, сподобалося б, він би її схвалив, а вона просто наслухалася таких тирад від свого дядька, Мельєра, радикала і франкмасона, людини з вузьким кругозором. Але якою палкою виразністю раптом обарвилися ці слова в устах Поль Галеас, коли вона вимовляла їх в ім'я кучерявого учителя! Вона поклала собі піти до нього завтра ж, у четвер, цього дня він вільний, занять у школі нема. Вона уже говорила під його впливом (її дядько, старик Мельєр, був тут ні при чому),— під впливом людини, з якою вона ніколи не перемовилася словом, лише зустрічала його зрідка на дорозі; якщо вона проходила

селом, коли він копався в своєму садку, він навіть не вклонявся їй, тільки кидав лопату і дивився їй услід.

— Знаєте, хто ви така, дочко моя? Палійка, всього-на-всього палійка!..

Гійом звів голову. Йому було відомо, що таке "палійка". Він сто разів бачив у старому ілюстрованому журналі малюнок, присвячений подіям 1871 року: двоє жінок сидять у мороці погибки біля підвальної продухвини якоїсь великої кам'яниці і розводять щось ніби багаття. У обох на головах високі чіпці, які носять простолюдинки. Багаття вже розгоралось, і омахи полум'я піднімаються вище цих чіпців. Роззявивши з подиву рота, Гійом утупився в матір. Палійка? Ну так, авжеж...

Поль схопила його за руку.

— А ну, вставай з-за столу! Гайда!

Бабуся квапливо перехрестила його, але не поцілувала, а коли він вийшов з кімнати, зауважила:

— Нам слід оберігати дитину від таких сцен.

— Заспокойтеся, люба мамо, він нас не чує, а якщо й чує, то нічого не розуміє.

— Ви помиляєтеся. Бідолашний мій котик! Він розуміє куди більше, ніж нам здається... Тому нам слід вернутися до того самого питання, від якого ми зовсім даремно ухилилися. Так ось... Я гадаю і дуже сподіваюся, що учитель знову відмовиться...

— Ну що ж! Хай тоді ваш Гійом росте, як сільський хлопець. Дивитися тоскно, коли багатим бовдурам дають освіту, якої вони не достойні, а прості хлопці, діти з народу...

Знову її сп'янили ті загальновідомі істини, про які в її присутності любив розводитись дядько, радикал Мель-єр. Мабуть, учитель дотримується таких самих переконань. Поль приписувала йому всі ті погляди, які вважаються передовими. Вона не сумнівалася, що в цьому відношенні він цілком відповідає визнаному взірцеві.

Бажаючи уникнути нового спалаху, стара баронеса нічого не відповіла і встала з-за столу. Поль рушила слідом за нею сходами.

— А чи не могли б ми з вами займатися з ним і передати йому наші скромні знання? — сказала баронеса.

— Займайтеся, люба мамо, якщо у вас стане терпіння, але я вже геть змучилася.

— Ну, завтра буде видніше. На добраніч, дочко моя. Прошу вас, забудьте, якщо я сказала щось для вас образливе. І я теж охоче прощаю вам образу.

Невістка знизала плечима.

— Ах, усе це слова! Хіба вони змінять хоч трошки справжні почуття? Ми з вами уже не можемо тішитися ілюзіями...

Вони стояли одна проти одної в коридорі, який вів у спальні, і обидві тримали у руці по запаленій свічці. Тремтяче полум'я яскраво освітлювало їхні риси, і в молодшої з них обличчя здавалося особливо суворим.

— Повірте, Поль, я зовсім не така несправедлива до вас, як ви, очевидно, вважаєте. І щоб вибачити вас, досить згадати, яке життя ви провадите тут, адже для молодої жінки це важке випробування.

— Мені було тоді двадцять шість...— сухо сказала Поль, уриваючи свекруху.— Я нікого не винувачу. Я сама обрала свою долю. А втім, і ви, бідна мамо...

Слова ці означали: насамперед мій жалюгідний чоловік доводиться вам рідним сином. Поль утішалася думкою, що вона не одна страждає в цьому пеклі — разом з нею пекельні муки терпить і давній її недруг. Але баронеса не побажала зрозуміти натяку.

— О ні, мені випала зовсім інша доля! — вигукнула вона, і голос її затремтів від хвилювання.—У мене був дорогий Адемар. Ми прожили з ним у любові і згоді двадцять п'ять років, я була найщасливішою з жінок...

— Можливо, але не найщасливішою з матерів!

— Ось уже скоро п'ять років, як мій Жорж поліг смертю хоробрих: я його не оплакую. У мене залишилася крихітка Даніель, його дочка. Залишився Галеас...

— Власне... Галеас!

— У мене в Парижі живе дочка, у неї діти,— уперто не бажала здаватися баронеса.

— Авжеж... Але ж сімейство Арбі вас оббирає. Ви завжди були для них дійною коровою, та й годі. Немає чого вам хитати головою, ви чудово знаєте, що це правда. Фрейлейн теж дорікає вам за це, коли ви обидві думаєте, її.с я вас не почую... Стривайте, не перебивайте... Якщо я захочу, то на весь голос кричатиму...

Слова ці лунко розносилися по коридорі і збудили Гійома. Він піднявся і, сівши на постелі, прислухався. Ага, боги все ще ведуть битву над його головою. Він знову забрався під ковдру. Уткнувся одним вухом

у подушку, а друге затулив долонею і, чекаючи тієї миті, коли до нього знову прийде сон, заходився сам собі розповідати чудову історію про те, як він знайшов незвичайний острів в океані, і там виявилася печера — словом, усе як у "Дванадцятилітнього Робінзона" Тьмяний вогник нічника ледь освітлював тісну комірчину, не комірчину, а закуток, де хлопчик спав, і перед його очима в мерехтливому світлі чадної лампочки проходили любі серцю картини і приручені чудовиська.

— Ми живемо в цьому замку, як жебраки, ради того, щоб ваша дорога донька, мадам Арбі, могла жити на широку ногу й вести "шлюбну політику", як вона висловлюється. Якщо ми тут усі здохнемо з голоду, вона й вухом не поведе, аби лиш її Йоланта вийшла за якогось герцога єврейської крові, а її найлюбіший Станіслав одружився б із безсоромною вертихвісткою-американкою...

Поль насідала на стару баронесу, а та, вирішивши мовчати, відступила до своєї кімнати і, гайнувши в неї, замкнулася зсередини. Але й крізь замкнені двері до неї донісся невблаганний голос невістки, що гукнула на прощання:

1 Дитяче видання роману англійського письменника Даніеля Дефо (1660—1731) "Життя і пригоди Робінзона Крузо".

— Можете розпрощатися зі своїми надіями... Станіслав ніколи ні з ким не одружиться... Це ж дівчисько...

І на завершення вона відпустила такий жартик, що баронеса все одно не зрозуміла б його, навіть якби розчула, навіть якби, не рухнувши на лавочку, не почала молитися, обхопивши голову обіруч.

Але, як тільки Поль ввійшла у свою спальню, гнів її зразу вщух. У коминку ще жевріли дві-три головешки. Вона кинула туди в'язанку хмизу, запалила гасничку, що стояла на столі біля шезлонгу, роздяглася перед вогнем, накинула на себе старий халат на теплій підшивці.

Про людину іноді кажуть: "Вона віддається коханню". З таким самим правом можна сказати: "Віддається ненависті". Віддаватися ненависті приємно, це дає відпочинок, нервову розрядку. Поль відчинила дверці шафи і нерішуче простягла руку. Що взяти? Вона вибрала кюрасо. Потім кинула на килим подушки з канапи, ближче до вогню, і лягла біля коминка так, щоб пляшка і склянка були напохваті. Вона курила сигарету за сигаретою, присьорбуючи кюрасо, і все думала про вчителя, про ворога аристократів та багатіїв. Адже він червоний, можливо, навіть комуніст. Він терпить зневагу тих самих людей, які зневажають і її також. Вона завоює його своїм смиренням... І зрештою ввійде в його життя... Він одружений. Яка у нього дружина? Вона ж бо теж учителька. Поль зовсім її не знала, навіть ні разу не бачила. Зараз Поль її відстороняла, не хотіла, щоб ця фігура потрапила в той роман, який вона створювала в своїй уяві. Вона поринула в свої вимисли, вкладаючи в них куди більше фантазії, ніж ті, кому належить розповідати читачам вигадані історії. Видіння, що виникали перед її внутрішнім зором, переважали все, що може висловити людська мова. Вона лежала нерухомо, підводячись лише для того, щоб налити собі вина або підкинути хмизу у вогонь. Потім знову витягалася на подушках, і часом полум'я, спалахнувши, раптом освітлювало її закинуту голову й худе обличчя — обличчя злочинниці або мучениці.

II

Другого дня по сніданку, надівши непромокальний плащ і черевики на грубій підошві, низько начоливши берет, Поль вирушила в село. Йшов дощ, але так навіть ліпше, думалося їй, принаймні холодні струмені змиють з обличчя сліди її самотньої оргії. Вело її не вчорашнє збудження, а лише одна воля. На її місці інша жінка ретельно б вибрала туалет, придатний для такого візиту, і, вже в кожному разі, спробувала б причепуритися. Мадам Галеас навіть на думку не спало напудритися і спробувати зробити не таким помітним темний пушок над губою і на щоках. Вона не вимила навіть голови, щоб волосся не звисало масними пасмами. їй і на думку не спало, що незнайомий учитель, як і більшість чоловіків, мабуть, чутливий до гарних парфумів... Ні, вона вділила

турботам про свою зовнішність не більше уваги, ніж звичайно, і, вирішивши востаннє спробувати щастя, рушила до своєї мети такою нечупарою, як завжди.

А її герой, шкільний учитель, сидів у себе на кухні напроти дружини і, розмовляючи з нею, лущив квасолю. Це було в четвер, у найблагословенніший день тижня. Шкільний будинок був біля самої дороги, так само, як усі інші споруди в цьому незатишному селі Серне. Кузня, різницька, бістро, поштове відділення не стояли мальовничою групою довкола церковної дзвіниці. На горбі, який, ніби мис, виступав над долиною Сірона, самотньо височіла церква, коло неї тіснилися могили. В Серне пролягала лише одна вулиця — власне, це була шосейна дорога. Школа стояла на околиці села. Діти входили до неї через головні двері, а двері в квартиру учителя були з правого боку споруди, в вузькому проході, який вів на шкільне подвір'я, де учні гралися на перерві. За подвір'ям були сад та город.

Подружня пара, Робер і Леона Бордас, не тривожачись ніякими передчуттями щодо гості, яка наближалася до їхнього дому, все ще говорили про дивну відвідувачку, котра явилася до них напередодні.

— А все-таки,— заперечувала дружина,— це складе сто п'ятдесят, а можливо, навіть двісті франків щомісячної надвишки до нашої платні. Урок з баронським хлопцем — це ж бо не дрібниця. Подумаймо-но ще раз гарненько...

— Та що в нас, гірка нужда чи що? Чого нам, скажи, будь ласка, бракує? Тепер я навіть дістаю безкоштовно майже всі книжки, які мені потрібні. (Він писав для "Учительської газети" огляди романів і віршів.)

— Ти тільки про себе думаєш, а в нас бо син росте.

— Жан-П'єр теж нічого не потребує. Може, ти хочеш, щоб я йому репетиторів наймав?

Дружина поблажливо всміхнулася. Зрозуміло, їхній син анітрохи не потребував репетиторів. Він ішов перший з усіх предметів. У тринадцять років він уже був у передостанньому класі — на два класи випередив своїх перевесників. Мабуть, йому доведеться два роки пробути у випускному класі, бо йому навряд чи дозволять у чотирнадцять років тримати іспит на атестат зрілості. Його уже вихваляли і балували як майбутню гордість ліцею. Викладачі не сумнівалися, що він витримає конкурсні іспити в Еколь Нормаль і з літератури, і з математики.

— А ось уяви собі, я хочу, щоб він брав приватні уроки. Леона сказала це,— точніше, зробила цю заяву,— не

супроводивши її ні поглядом, ні жестом, що свідчили б про сумнів чи прохання. У цієї худенької, блідої, ледь рудуватої жінки було витончене, принадне, хоча вже змарніле личко; говорила ж вона різким, пронизливим голосом, оскільки звикла кричати в класі.

— Так-так, йому треба брати уроки верхової їзди. Робер Бордас лущив далі квасолю, вдаючи, ніби вважає

слова дружини дотепним жартом.

— Авжеж, авжеж! Як же без верхової їзди? І до того ж ще уроки танців, якщо уже ти так розмахнулася!

Він сміявся, мружачи свої мигдалевидні, вузькі очиці. Хоча він був неголений, одягнутий у стару сорочку з розстебнутим коміром і був не такий уже молодий — літ сорока, в ньому ще збереглася юнача чарівність. Кожен міг уявити собі, яке лице було в цього чоловіка в дитинстві. Він піднявся з місця і обійшов довкола стола, спираючись на палицю з гумовим наконечником і ледь накульгуючи. В лініях його худої і гнучкої, як у кішки, спини було щось хлоп'яче. Він закурив і сказав:

— Подумати лишень! Прагне революції і при цьому мріє, що її син триматиме скакових коней.

Вона знизала плечима.

— Чому ж у такому випадку ти хочеш зробити з Жан-П'єра кавалериста? — наполягав він.— Щоб він вступив до Лібурнського драгунського полку і всілякі шалапути знущалися з учительського синка?

— Ну-ну, не хвилюйся, прибережи свої голосові зв'язки для публічного виступу одинадцятого листопада !.

1 11 листопада 1920 року під Тріумфальною аркою на площі Зірки в Парижі були врочисто поховані останки Невідомого солдата, полеглого під Верденом, і запалений вічний вогонь. 11 листопада в Парижі і по всій країні відбуваються церемонії, присвячені пам'яті жертв війни.

З виразу чоловікового обличчя дружина збагнула, що зайшла надто далеко, тому швидко пересипала з фартуха горошок на таріль і підійшла до чоловіка. "Послухай, Робере",— сказала вона, пригортаючись до нього. Всі бажання Леони збігалися з бажаннями її чоловіка, і він чудово це знав. Вона йшла за ним сліпо, з беззастережним довір'ям. Хай вона слабо розуміється на політиці, хай навіть не зовсім ясно уявляє собі, яким буде світ після перемоги революції. Одне вона знала твердо: керування країною доручать кращим людям, найкультурнішим, найос-віченішим і, звісно, тим, хто має всі прикмети вождя.

— Ну і що такого? Так, я хочу, щоб наш Жан-ГГєр умів їздити верхи, хочу зробити з нього людину спритну, хоробру, мужню, адже погодься, що йому треба загартуватись. Природа наділила його всім, а ось щодо гарту...

Робер Бордас розгублено дивився на дружину, але вона не помічала цього. Зараз її душа була далеко від чоловіка.

— Еколь Нормаль готує вершки університетської професури,— зауважив він сухо.— Ради цього вона і існує.

— Ну, що ти! А міністри, а великі письменники, а партійні вожді, які звідти вийшли? Згадай хоча б Жореса і. Леона Блюма2!..

— Мене особисто цілком влаштувало б, якби Жан-ГГєр захистив дисертацію і став викладачем факультету словесності,— урвав її Робер. — Більшого я не вимагаю. І хто знає, можливо, навіть у Сорбонні? Або в Колеж де Франс 3? Ось це справді було б чудово!

Дружина ядуче засміялася.

— Атож, ну й революціонер із тебе, як я подивлюся! Значить, по-твоєму весь цей мотлох уціліє?

— Авжеж, уціліє! Навчання в університеті буде перебудоване, оновлене, але вища освіта у Франції залишиться вищою освітою... Ти просто не розумієш, про що говориш...

Робер зненацька змовк: з туманної запони виступила жіноча постать і рушила до скляних дверей.

— А це що таке?

1 Жорес Жан (1859—1914) — діяч французького і міжнародного робітничого руху, фундатор французької соціалістичної партії, борець проти мілітаризму.

2 Блюм Леон (1872—1950) — французький політичний діяч, лідер соціалістичної партії.

3 Вищий навчальний заклад, заснований 1530 року, де читають лекції з усіх галузей сучасної науки найбільші вчені. Лекції можуть відвідувати всі бажаючі. По закінченні курсу немає екзаменів і не видається диплом.

— Мабуть, якась матуся приставатиме й нарікатиме, що її маля даремно скривдили.

Біля входу Поль довго шкребла об скобу підошви своїх черевиків, щоб не нанести до приміщення бруду. Учитель і його дружина не впізнали її. Вони здивовано дивилися на дивну одвідувачку — берет був начолений низько, до самих брів, чорні, обведені синявою очі блищали, щоки були покриті темним пушком, як у юнака. Поль не назвала себе, а просто сказала Роберові, що вона мати тієї дитини, з приводу якої баронеса де Серне приходила сюди напередодні. Поки чоловік намагався зрозуміти, про що йдеться, Леона уже все зметикувала.

Вона запросила пані Галеас пройти в сусідню нетоплену кімнату і відчинила віконниці. Тут усе блищало: паркет, буфет і стіл. На вікні — фіранки з небіленого мережива. По широкому карнизу йшли величезні букети гортензій. Шпалери були темно-червоного кольору.

— Тут ви можете вільно побалакати з моїм чоловіком...

Поль заперечила — у неї нема ніяких секретів, їй хочеться тільки з'ясувати вчорашнє непорозуміння. Кров раптом прилила до блідих щік Робера Бордаса — така досадна слабість, червоніти не до речі, лишилась у нього ще з юначих років. Вуха його запалали. Значить, ця дама з недобрим поглядом наважилася вимагати у нього пояснення з приводу вчорашнього жартівливого натяку? Очевидно, так! У неї вистачило зухвалості забалакати про це, причому без усякого

зніяковіння. Одначе гостя сказала тільки, що її свекруха, мабуть, не зовсім зрозуміла його невинне зауваження і даремно погарячкувала. Вона не бажає виривати у пана Бордаса згоду, оскільки він відмовився, але була б просто в розпачі, якби через цей дрібний інцидент у неї, беззахисної жінки, появився тут, у селі, новий ворог, і хто ж, єдина людина, від якої вона має право чекати розуміння.

її блискучі очі перебігали з Робера на Леону. Опущені куточки губ надавали її великому, вкритому темним пушком обличчю виразу трагічної маски. Робер пробурмотів, що йому прикро, але в нього не було ані найменшого наміру кого-небудь образити. Поль, не дослухавши, удалася до Леони:

— Я так і думала. Ви обоє відчули на собі тутешні звичаї, і, отже, знаєте, як тут охоче розносять будь-яку плітку.

Чи зрозуміло подружжя Бордас натяк, прихований у її словах? Чи дійшла до них чутка, яка облетіла все село,— учитель, мовляв, під час війни окопався в тилу і був поранений десь за тридев'ять земель від фронту? Дехто з злопиха-телів твердив навіть, що надто вже незграбно він розрядив рушницю... Але пара Бордасів не виявила ані найменшого хвилювання. Тому Поль не зрозуміла, чи досяг її удар цілі. На всяк випадок вона додала:

— Я знаю, пані, що ви належите до старовинного сімейства з околиць Бордо.

Насправді батьки Леони походили зі старовинного роду селян-землевласників, але односельці косували на них як на вільнодумів: дочка в церкві не вінчалася, і невідомо ще, чи хрещений їхній Жан-П'єр. Не бажаючи розлучатися з рідними, Бордаси недавно відмовилися від підвищення.

— Наше Серне,— сказала Поль,— не заслуговує такого вчителя.

Молодяве обличчя Робера знову залилося краскою, але гостя твердо повторила: "Не заслуговує". Вона, слава Богу, знає, що при бажанні Робер Бордас міг би засідати в Бур-бонському палаці і. Робер знову почервонів і знизав плечима:

— Ви, очевидно, насміхаєтеся наді мною!

— О, пані,— весело підхопила Леона,— мій бідолашний Робер тепер зовсім запишається!

Робер усміхнувся, його мигдалевидні молоді очі звузилися.

— Я тут ні при чому, я повторюю тільки слова пана Лусто, нашого управителя і, якщо не помиляюся, вашого приятеля. Хоча він рояліст, але він уміє віддати належне супротивникові. І коли, пані, маєш такого чоловіка, як ваш, можна не боятися видатись надто марнославною.

Поль додала упівголоса: "Ах, якби я була на вашому місці..." Слова ці були вимовлені саме тим тоном, яким вимагалося їх вимовити. В них пролунав хай ледь чутний, але явний натяк на її злощасного чоловіка.

— В нашому сімействі місце великої людини уже зайнято заздалегідь,— заперечив, сміючись, учитель,— і зайнято воно нашим сином Жан-П'єром, правда, Леона?

їхній маленький Жан-П'єр? Люб'язна усмішка зм'якшила суворі риси гості. Ну, звісно, вона чула про нього, той самий пан Лусто весь час про нього править. Як, мабуть, пишаються таким сином щасливі батьки! Знову зітхання,

1 Бурбонський палац у Парижі, збудований 1722 року архітектором Джіральдіні. В Бурбонеькому палаці засідають французькі Національні збори (до 1946 року — Палата депутатів).

знову натяк на своє власне нещастя. Але цього разу вона сміливо додала:

— Якщо ми заговорили про вашого чудового хлопця, дозвольте й мені поговорити про мого нещасного сина. Можливо, моя свекруха прибільшила. Не перечу, це відстала дитина. І я чудово розумію, що вас це й відлякує!

Робер палко запротестував, мовляв, його відмова спричинена цілковитим браком часу — та й годі; крім того, він просто побоюється, що не зуміє приділити приватному уроку достатньої уваги: секретаріат мерії і власні праці забирають буквально весь вільний від роботи в школі час.

— Так, я знаю, що ви невтомний трудівник, навіть чула про деякі ваші статті в газеті "Франс дю Зюд-Уест", що з'явилися без підпису,— додала вона запобігливим і змовницьким тоном.

Щоки і вуха в Робера запалали. Бажаючи перевести розмову на іншу тему, він почав розпитувати гостю про Гійома: чи вміє хлопець вільно читати, чи пише він? Чи береться коли-небудь за книжку не з принуки, а з власного почину? В цьому разі ще не все втрачено.

Поль завагалася. їй не хотілося наперед відлякувати учителя, але водночас необхідно було хоч почасти підготувати його до зустрічі з майбутнім учнем-напівідіотом. Так, вимовила вона твердо, він читає й перечитує дві-три улюблені книжки, наприклад, без кінця гортає альманахи "Сен-Нікола" 1 (випуск дев'яностих років), але нікому не відомо, чи запам'ятовує він прочитане, чи розуміє що-небудь. Леле, її нещасна мавпуля не надто прихиляє до себе серця, не надто приваблива, де там! Вона, рідна мати, і то іноді насилу його терпить.

Учитель уболівав за неї. Він запропонував привести хлопця сюди завтра години о п'ятій, коли вже учні розійдуться. Він подивиться, а поки

нічого обіцяти не може... Поль схопила його за руки. Наполовину вдаване хвилювання стискало їй горло, вона вимовила задихаючись:

— Яз жахом думаю, що ви неминуче будете проводити паралель між моїм нещасним хлопцем і вашим Жан-П'єром.

Вона відвернулася, ніби бажаючи приховати краску соро

1 Ілюстрований тижневик для дітей, з'явився вперше 1880 року. Журнал друкував казки, оповідання про мандри і пригоди, давав своїм маленьким читачам початкові знання про науку й мистецтво, розповідав про нові ігри. Припинив своє існування наприкінці XIX сторіччя.

му. Далебі, сьогодні вона діє з натхненням! Ця учительська пара, що вже давно живе у ворожій атмосфері — селяни ставилися до Бордасів з недовірою, як до багатіїв, духовенство косилося на цих ворогів суспільства,— навіть не могла собі уявити, що щось подібне ще можливе: один з мешканців замку запобігає ласки в них, благає їх про послугу, мало того, захоплюється ними, заздрить їм. З яким смиренням ця дама відверто натякнула на свого чоловіка, на свого дегенерата сина! Робер, трохи схвильований всією цією розмовою і тим, що до нього з'явилася справжня баронеса, хай у насунутому на чоло береті і непромокальному плащі, вимовив добродушним тоном:

— Знаєте, пані, я навіть здивований, як це ви не боїтеся поганого впливу на вашого сина... Адже вам, сподіваюся, відомі мої зловредні думки?

Він засміявся, очі його звузилися, і Поль бачила тепер лише дві шпарки, що яскраво горіли.

— Ви мене не знаєте,— поважно вимовила Поль,— ви не знаєте, яка я.

Якби вона сказала, що навіть буде рада їхньому впливу на хлопця і хоче, щоб цей вплив був якомога більшим, вони все одно не повірили б.

— Адже мені, так само, як і вам, чужі ідеї мого середовища. Коли-небудь я вам про все розповім.

Це було уже передоднем майбутніх відвертих звірянь. І не треба більше нічого додавати, тільки напсуєш. Поль підвелася і стала прощатися з хазяями, котрі здивовано перезиралися, згадуючи її слова про ідеї. Було домовлено, що завтра після четвертої вона приведе Гійома. Але раптом гостя заговорила світським тоном, наслідуючи свою свекруху і зовицю Арбі.

— Вельми вам вдячна! Ви уявити собі не можете, яку ви мені зробили послугу. Так-так, саме послугу!

— Ти їй сподобався, я зразу помітила,— сказала Леона. Вона звільнила ріжок столу і з зітханням підсунула купу

зошитів.

— А по-моєму, вона не така вже противна.

— Подивіться-но! Вона перед тобою запобігає, але, згадай моє слово, остерігайся її!

— Мені здається, що вона не зовсім сповна розуму... У кожному разі, особа занадто екзальтована.

— Не сповна розуму, а чудово знає, чого хоче. Згадайно, що про неї кажуть, хоча б цю історію з священиком! Дивись, бережися!

Робер устав зі стільця, потягнувся, широко розкинувши свої міцні руки, і сказав:

— Ну, знаєш, я не любитель бородатих дам.

— Якби вона про себе дбала, вона була б нічого,— зауважила Леона.

— Я тепер згадав, що мені розповідав Лусто. Вона сама не аристократичного походження, чи то дочка, чи то небога Мельєра, колишнього мера Бордо. А чому ти смієшся?

— Тому що ти ніби пожалкував, що вона не справжня аристократка...

Робер сердито глянув на дружину і, горблячись, підійшов до порога; там він прихилився до стіни і люто, навіть з присвистом, заходився смоктати люльку.

В той час поки мати передавала сина до рук червоного учителя, її нещасний кролик, добутий на світло Боже зі свого скромного притулку, куди, на жаль, не було вороття, дивився на дорослих і розгублено кліпав, ніби від надто яскравого світла. За маминої відсутності між трьома добрими божествами — татом, бабусею і фрейлейн — почалася суперечка. Щиро кажучи, бабуся і фрейлейн часто зчіплялися, але звичайно через дрібниці. Австріячка іноді дозволяла собі зухвалі вирази, які здавалися особливо дивними від того, що в розмові з своєю баронесою вона задля поштивості вживала третю особу. Але сьогодні Гійом здогадався, що й фрейлейн теж хоче віддати його червоному учителеві.

— Чому б йому не стати освіченим паном? Він не гірший за інших, повірте!

І, повернувшись до Гійома, вона вимовила:

— Піди пограйся, дитино, в кімнатах, іди, моє кришенятко...

Хлопець вийшов, але тут же знову шаснув на кухню: адже все одно вважалося, що він нічого не чує, а якщо чує, то не розуміє.

Баронеса, навіть не сподобивши відповіддю зухвалу фрейлейн, картала сина, який сидів у своєму улюбленому солом'яному кріслі біля кухонного вогнища: взимку він проводив усі вечори, роблячи паперові сірники або начищав до блиску батьківські рушниці, хоча ні разу сам не вистрелив.

— Покажи хоч тепер свою владу, Галеасе,— благала його стара баронеса,— скажи тільки: "Ні, не бажаю! Не бажаю довіряти свого сина цьому комуністові", а буря тим часом минеться.

Але фрейлейн знову втрутилася в розмову:

— Не слухай баронеси (вона була годівницею Галеаса і тому казала йому "ти"). Чому це Гійу не повинен бути таким самим освіченим, як діти Арбі?

— Дайте дітям Арбі спокій, фрейлейн. Вони тут зовсім ні при чому. Я просто не бажаю, щоб мій онук набрався у цієї людини шкідливих ідей, та й годі.

— Бідолашне моє кришенятко, та невже з ним про політику говоритимуть...

— При чому тут політика... А релігія — це, по-вашому, нічого не значить? Він і так слабкий у катехізисі...

Гійом не спускав очей з батька, який нерухомо сидів у кріслі, дивлячись на сухі виноградні лози, що палали в вогнищі, і тільки вряди-

години ледь похитувався — ліворуч, потім праворуч. Хлопець, роззявивши рота, намагався збагнути, про що ж воно йдеться.

— Баронесі, звісно, начхати, що він виросте невігласом. Хто знає, може, баронеса саме цього і хочуть!

— Зовсім зайве захищати від мене інтереси власного онука! Це вже занадто,— твердо промовила баронеса, але в її удавано-обуреному голосі почулися збентежені нотки.

— Зрозуміло, баронеса дуже люблять Гійу, вони раді, що він при них живе, а ось коли мова заходить про майбутнє, про родину, так баронеса на декого іншого розраховують.

Баронеса заявила, що фрейлейн усюди суне свого носа. Але пронизливий голос австріячки легко заглушив її репліку.

— Будь ласка! Ось вам і докази! Адже було вирішено по Жоржевій смерті, що старший Арбі, Станіслав, приєднає до свого імені ім'я Серне, ніби нема на світі, окрім нього, інших Серне, ніби наш Гійу не зоветься Гійом де Серне...

— Малий слухає,— раптом вимовив Галеас. І знову замовк.

Фрейлейн узяла Гійу за плечі і тихенько випровадила його за двері. Але він зупинився у буфетній і почув її крики:

— Одначе когось не побажали назвати Дезіре — жаданий, коли він народився! Хай баронеса згадають, що вони мені тоді казали: "Нечасто буває, щоб хворий зробив доглядачці дитину..."

— Нічого такого я вам не казала, фрейлейн. Галеас почувався чудово. І до того ж казати такі грубощі не в моїх звичках.

— Тоді хай баронеса згадають, що хлопець з'явився на світ, так сказати, поза програмою. Я то добре знаю мого Галеаса, я знаю, що він не роззява якась, не згірше, слава Богу, інших, це всім відомо...

Підозріливий вогник спалахнув між рожевих, безвіїх повік австріячки. "У вас судакові очі",—сказала їй якось пані Галеас. Шокована баронеса повернулася до фрейлейн спиною.

Притиснувшись носом до віконної шибки, Гійу стояв у буфетній і дивився, як дощові краплі підскакують, ніби маленькі танцівники-чоловічки. Дорослі без кінця займалися ним і ніяк не могли домовитися щодо нього. Його не захотіли назвати Дезіре. Добре було б зараз згадати ті історії, які він сам собі розповідав, які знав він один, але сьогодні розважитися йому не щастило, він повинен спершу переконатися в остаточній відмові учителя. Ото буде радість, ото буде щастя, і він нітрохи не шкодуватиме, що виявився небажаним. І взагалі нічого йому не треба, хай тільки не змушують бути разом з іншими дітьми, які мучать його, хай тільки не наймають учителів, які говорять таким гучним голосом, дратуються, так сердито викрикують якісь безглузді слова.

Бабуся не бажала його, а мама й поготів! Невже вони заздалегідь знали, що він вийде не такий, як інші хлопчики! Ну, а бідолашний тато? Принаймні тато не віддасть його учителю. А баронеса тим часом наставляла сина:

— Ти тільки скажи "ні"... Невже так важко сказати всього одне слово! Адже я тобі повторюю, скажи тільки "ні"... Скажи тільки "ні"...

Але син мовчки хитав важкою головою в шапці посивілих кучерів і нарешті заявив:

— Я не маю права...

— Як так, Галеасе? Батько має всі права у питанні виховання дітей.

Але він уперто хитав головою і твердив: "Я не маю права..."

В цю хвилину в кухню вдерся Гійом і, ридаючи, уткнувся в коліна фрейлейн.

— Мама йде! Йде і сміється сама з собою. Значить, учитель згодився.

— Ну й що з того? Не з'їсть же він тебе, дурнику. Витріть йому носа, фрейлейн, на дитину гидко дивитися.

Коли мама, тріумфуючи, переступила поріг кухні, Гійу устиг сховатися за шаплик.

— Ну, все владналося,— сказала вона.— Завтра о четвертій годині я відведу до нього Гійома.

— Якщо тільки ваш чоловік дасть згоду.

— Безперечно, мамо, але він, звичайно, згоден, правда, Галеасе?

— У кожному разі, люба моя дочко, хлопець завдасть вам клопоту.

— До речі, де він? — запитала Поль.— По-моєму, він десь тут сопе?

При цих словах з-за шаплика виліз Гійом; вигляд у нього був особливо жалюгідний, він розмазував по всій фізіономії соплі, слину і сльози.

— Не піду,— пхикав він, не дивлячись на матір.— Не піду до вчителя!

Щоразу, бачачи сина, Поль не могла позбутися почуття сорому; але сьогодні на цьому маленькому личку, спотвореному гримасою, особливо чітко проступили риси батька, який спокійно сидів у кріслі. Цей напіввідкритий рот був точною копією його холодного і слинявого рота. Поль стрималася і вимовила майже м'яко:

— Не поведу ж я тебе до учителя силоміць. Значить, доведеться віддати тебе пансіонером до ліцею.

Баронеса знизала плечима:

— Ви ж чудово знаєте, що нашого нещасного малюка не триматимуть у ліцеї.

— Тоді залишається одне: влаштувати його до виправного закладу.

Мати так часто повторювала свою погрозу, що Гійу досить часто уявляв собі цей страшний виправний притулок. Він затремтів усім тілом і, ридаючи, вигукнув: "Не треба, мамо, не треба!", потім кинувся до фрейлейн і сховав своє обличчя на її м'яких грудях.

— Та ти не вір їй, кришенятко... Невже я дозволю, як ти гадаєш?

— Фрейлейн не уповноважена вирішувати такі питання, і цього разу я говорю цілком серйозно, я уже все обміркувала і узнала навіть адресу, — додала Поль з якимсь веселим збудженням.

Але, мабуть, найбільше налякало хлопця те, що його бабуся голосно розсміялася.

— Тоді чому ж, люба, усе не зразу в мішок? Чому тоді не утопити його в річці, мов кошеня?

Збожеволівши зі страху, Гійу тер лице брудним носовичком.

— Ні, бабусю, ні, не треба в мішок!

Хлопець був позбавлений почуття гумору і все приймав за чисту монету.

— Ну-ну, дурнику! — сказала баронеса, пригортаючи до себе онука.

Але одразу ж легенько відштовхнула його.

— Не знаєш, як до нього приступитися, справжня мав-пуля! Відведіть його, фрейлейн. Іди вмийся...

Дзвонячи зубами зі страху, хлопець пролепетав:

— Я піду до вчителя, мамо, я слухатимусь!

— От і добре. Нарешті ти взявся за розум! Умиваючи Гійу з крана над шапликом, фрейлейн намагалася заспокоїти його;

— Це вони хочуть налякати тебе, а ти їм не вір, начхай на них.

Галеас раптом підвівся з крісла і, не дивлячись на присутніх, вимовив:

— Сонечко визирнуло. Підеш зі мною на кладовище, хлопче?

Гійу не надто любив гуляти з батьком, але цього разу швидко простягнув йому руку і, схлипуючи, поплентав геть з кухні.

Дощ перестав. Мокра трава блищала під теплим сонячним промінням. Дорога в село йшла через луки. Гійу страх як боявся корів,

які, забачивши перехожого, піднімали голову і довго стежили за ним очима, ніби роздумуючи, кинутися на нього чи не варто. Батько стискав синове рученя і не промовляв ні слова. Вони могли ходити цілі години, не розмовляючи. Гійу не здогадувався, що бідний барон ледве переносить цю гнітючу мовчанку, що він старається зібратися з думками, але марно: він не знав, про що говорити з дитиною. На кладовище вони проникли через зарослий кропивою вилам у мурі позаду церкви.

На могилах в'янули квіти, принесені сюди в День усіх святих 1. Галеас випустив синове рученя і взявся за візок. Гійу дивився вслід батьковій постаті, що віддалялася. Заштопана брунатна фуфайка, відвислі ззаду штани, сплутана густа шевелюра і маленький беретик — ось він,

1 Католицьке свято всіх святих, відзначається 1 листопада. 2 листопада, в день поминання померлих, заведено класти квіти на могили.

його тато. Гійу присів на могильну плиту, що майже зрівнялася з землею. Осіннє сонце злегка нагріло камінь, але хлопцеві було холодно. А що як він простудиться, захворіє і не зможе завтра вийти з дому? Помре... Стане таким самим, як ті, що лежать тут, у цій масній землі, стане, як мерці, яких він силкувався уявити собі, як ці люди-кроти, чию присутність видають лише низенькі горбочки.

За кладовищенською огорожею він бачив по-осінньому безлюдні поля, змерзлі виноградники, липку і чорну землю, ніби змащену маслом, цю ворожу людині байдужу стихію, таку саму підступну, як хвилі моря, довіритися яким може тільки шаленець. Біля підніжжя пагорба тік струмок, притока річки Сірон, він здувся від осінніх злив, вбирав у себе таємниці боліт і непрохідних хащ; Гійу чув, що іноді на тому березі піднімали бекасів. Хлопець, видобутий зі свого сховища, тремтів від холоду і страху, опинившись серед усього цього ворожого життя, недружелюбної природи. По схилах пагорбів блищала карміном нова

черепиця на покрівлях будинків, але його погляд несвідомо звертався до блідо-рожевої, полинялої під дощами, старої круглої черепиці. Біля нього ящірки оскверняли стіни храму, один вітраж був розбитий. Гійу знав, що Боженьки там більше нема, що пан священик не побажав залишити тут Божень-ку, побоюючись святотатців. Не було Боженьки і в старій домашній капличці, де фрейлейн складає тепер мітли, ящики та поламані стільці. Де ж у цьому жорстокому світі домує Бог? Де він залишив бодай якийсь слід?

Гійу замерз. І боляче ужалив кропивою ногу. Він підвівся, підійшов до пам'ятника полеглим воїнам у вигляді піраміди, який звели торік. Тринадцятеро імен на одне їхнє маленьке сільце: Серне Жорж, Лаклот Жан, Лапейр Жо-зеф, Лапейр Ернест, Лартіг Рене... Гійом бачив, як над могилами мірно схиляється брунатна батькова фуфайка, чув пронизливе вищання візка. Завтра його віддадуть червоному вчителеві, але ж учитель може нагло померти сьогодні вночі. А що коли щось трапиться: ураган, землетрус... Та ні, ніщо не змусить замовкнути страшний мамин голос, ніщо не пригасить блиску її злих очей, прикутих до нього, і під цим поглядом він раптом починає бачити і своє худеньке тільце, і брудні колінця, і спущені на черевики шкарпетки; в такі хвилини Гійу судорожно ковтає слину і, бажаючи умилостивити ворога, намагається закрити рота... А сердитий голос вигукує (йому здається, що його розкоти чутні навіть тут, на маленькому кладовищі, де він дзвонить зубами від холоду): "Забирайся куди хочеш, щоб я тебе більше не бачила!"

А Поль тим часом розпалила в спальні коминок і мріє. Ніхто не в силі змусити себе полюбити, ніхто не здатен сподобатися іншому, але ні земні, ні небесні сили не можуть перешкодити жінці обрати собі мужчину і зробити його своїм богом. Хай навіть він про це нічого не знає, якщо від нього нічого не вимагають натомість. І ось вона неодмінно створить собі кумира, і він стане осереддям усього її життя. Вона зведе вівтар серед навколишньої пустелі і присвятить його кучерявому божеству, бо нічого більше їй не залишається.

Хай інші жінки рано чи пізно починають благати ласки у їхніх богів, вона знає твердо, що нічого не чекатиме від свого кумира. Вона вкраде лише те, що можна взяти непомітно. Чудову владу має погляд нишком, невловна для іншого думка! Можливо, настане день, коли їй дозволено буде наблизитися до свого кумира, можливо, Бог стерпить доторк її губів до його руки...

III

Мама стрімко тягла його за собою по дорозі, поораній глибокими коліями, де стояла дощова вода. Назустріч траплялися школярі, вони розходилися додому без криків і сміху. Від невидимих ранців за плечима відстовбурчувались їхні пелерини, від чого діти здавалися маленькими горбанями. З-під капюшонів, насунутих на лоба, поблискували карі або голубі очі. Дивлячись на школярів, Гійу думав, що всі ці хлопці, такі мирні з вигляду, одразу б обернулися в його мучителів, якби йому довелося сидіти разом з ними в класі або гратися на шкільному подвір'ї. Але зараз його віддадуть учителеві, і той займатиметься тільки з ним одним, на нього одного буде звернута вся небезпечна влада дорослих, які намагаються пригнітити маленького Гійу своїми запитаннями, збентежити своїми поясненнями і доказами. Цієї влади з лихвою вистачило б на цілий клас. А доведеться одному Гійу протистояти цьому чудовиську учености, яке сердитиметься й кричатиме на дитину, яка не розуміє змісту гучних промов.

Він ішов до школи того часу, коли всі інші хлопці розходилися додому. Гійу наче щось шпигонуло у серце: він раптом ще гостріше відчув свою відмінність від них, свою самоту. Суха, тепла рука, що тримала його ручку, судомно стислася. Байдужа, якщо не ворожа, сила тягла його за собою. Замурована в своєму нікому не відомому світі пристрастей і думок, мати за всю дорогу не сказала синові ні слова. Ось уже виступили з присмерку перші будиночки, запахло димом, замигтіли за каламутними шибками вогники гасничок, заблищали яскраві вогні готелю Дюпюї. Посеред дороги стояло два вози, і широкі спини візників загороджували стойку. Ще хвилина — і ось він, той вогник... Гійу

згадалося, як бабуся, розповідаючи йому казку про Хлопчика-мізинчика, вимовляла страшним, товстим голосом: "Перед ним був дім людожера". Крізь скляні двері Гійу розгледів постать людожерової дружини. Вона стояла, очевидно, очікуючи свою здобич.

— Чому ти тремтиш, дурнику? Пан Бордас тебе не з'їсть.

— Може, він змерз?

Поль знизала плечима і кинула знеможено;

— Ні, це в нього нервове, починається зовсім несподівано і без усяких причин. У півтора року у нього був родимець.

Зуби в Гійу голосно цокотіли. В кімнаті чувся тільки цей дріб та мірний стук маятника великих стінних дзиґарів.

— А ну, Леона, зніми з нього черевики,— скомандував людожер.— І взуй у туфлі Жан-П'єра.

— Будь ласка, не треба,— благально вимовила Поль.— Не турбуйтеся.

Але Леона уже винесла з сусідньої кімнати пару туфель. Вона посадила Гійу на коліна, зняла з нього пелерину і підсунулася до вогню.

— Соромся, такий великий хлопець,— сказала мати.— Я не принесла сьогодні ні книжок, ані зошитів,— додала вона.

Людожер запевнив, що це зовсім не обов'язково: сьогодні ввечері вони тільки побалакають, познайомляться.

— Я зайду через дві години,— сказала Поль.

Гійу не чув, про що говорили мати і вчитель, який пішов проводжати Поль до вхідних дверей. Мати пішла, і він відчув це, бо йому одразу стало тепліше. Двері зачинилися.

— Хочеш, давай будемо разом лущити квасолю,— запропонувала Леона.— А може, ти не вмієш лущити квасолі?

Гійу зареготав і сказав, що він завжди допомагає фрейлейн лущити квасолю. Те, що перша фраза, з якою до нього звернулися, була про квасолю, збадьорило його. Він настільки посмілішав, що навіть додав:

— А у нас квасолю уже давно зібрали.

— Ну, це, бачиш, послідки,— пояснила вчителька.— Серед них багато попсованих, доведеться відбирати.

Гійу підійшов до столу і взявся за діло. Кухня в Бордасів була схожа на всі кухні — велика пічка, над вогнем висить на гаку казан; довгий стіл, на одній поличці — мідні каструлі, на сусідній вишикувані в ряд горщики з маринадами, зі сволоків звисають два окости, загорнуті в мішковину. Одначе Гійу здалося, що він потрапив у дивний і чудовий світ. Може, причиною цього був легенький запах тютюну, який ішов від люльки пана Бордаса, що її він не виймав з рота. А головне, книжки, скрізь книжки, купи газет на буфеті і на круглому столику, що стояв біля учителя. Зручно випроставши ноги, не звертаючи ніякої уваги на Гійу, учитель розрізав сторінки журналу в білій обкладинці, на якому великими червоними літерами була виведена назва.

Над коминком висів портрет якогось товстого бородатого чоловіка зі схрещеними на грудях руками. Під портретом був напис, і хлопець, випроставши шию, намагався впівголоса прочитати його по складах: Жор... Жор...

— Жорес,— раптом підказав людожер.— Ти знаєш, хто такий Жорес?

Гійу заперечно похитав головою.

— Маю надію, ти не збираєшся починати урок з розмови про Жореса? — запротестувала Леона.

— Та він сам зі мною про Жореса забалакав,— відповів пан Бордас.

Він засміявся. Гійу з утіхою подивився на його очі, що звузилися, як шпарки. Йому дуже хотілося знати, хто такий був Жорес. Лущити квасолю, мабуть, навіть було приємно. Зіпсовані стручки він відкладав набік. Ніхто не звертав на нього уваги. Він міг думати про що завгодно, дивитися на людожера і на людожерову дружину, озирати їхню оселю.

— Можливо, годі? — раптом запитав пан Бордас. Учитель не читав журналу, він вивчав зміст, розрізав

сторінки, роздивлявся підписи, близько підносячи журнал до обличчя і з насолодою вдихаючи запах друкарської фарби. Адже цей журнал прибув з самого Парижа... Робер думав про те, як повинні бути немислимо щасливі ті, хто співробітничає в цьому часописі. Він намагався уявити собі їхні обличчя, редакційну кімнату, де вони збираються, щоб обмінятися думками,— збираються люди, котрі знають усе, оглянули всі філософські системи. Навіть від Леони він приховав, що надіслав до журналу статтю про Ромена Роллана. І дістав відмову, правда, дуже ввічливу, але все ж відмову. Стаття, писали йому, має надто політичне спрямування. Дощові краплі стікали тепер прямо з даху, оскільки переповнена ринва уже не вміщала води. Людині дане всього одне життя. Робер Бордас ніколи не узнає, що таке паризьке життя. Пан Лусто сказав йому, що його тутешнє життя в Серне може стати матеріалом для творчості... І порадив вести щоденник. Проте Робер особливо не цікавився власною персоною. А втім, і інші люди цікавили його не більше. Йому хотілося переконувати їх, прищеплювати їм свої погляди, але їхні індивідуальні особливості не принаджували його уваги... Він був талановитим промовцем, міг одним духом написати

статейку. Його замітки для "Франс де Зюд-Уест", на думку все того самого пана Лусто, були куди вищі всього, що друкували в Парижі, звісно, за винятком "Аксьйон франсез". А в "Юманіте", якщо вірити панові Лусто, ніхто з ним не міг зрівнятися. Париж!.. Робер дав слово Леоні, що ніколи не покине Серне, навіть коли Жан-П'єр вступить до Еколь Нормаль, навіть потім, коли син здобуде успіх, висунеться в перші лави. Не слід йому заважати, завдавати йому турбот. "Кожному своє місце",— думала Леона.

Робер устав і притиснувся лобом до скляних дверей. Але, коли обернувся, зауважив, що Гійу стежить за ним лагідними вогкими очима. Хлопець одразу ж одвів погляд. Робер згадав, що його новий учень любить читати.

— Чи не досить тобі лущити квасолю, малий? Хочеш, я дам тобі книжку з малюнками?

Гійу відповів, що хоче будь-яку книжку, навіть без малюнків.

— Покажи йому бібліотеку Жан-П'єра,— сказала Леона,— хай сам вибере.

Ідучи слідом за паном Бордасом, який ніс лампу, хлопець переступив поріг подружньої спальні. Вона вразила його своєю пишнотою. На величезному ліжку з різьбленим узором розкинувся царствено прекрасний пуховик пурпурового кольору, ніби на стьобану ковдру перекинули пляшку смородинової настойки. Під самою стелею були розвішані збільшені фотографії. Потім пан Бордас ввів Гійу до кімнати меншої, там пахло якоюсь пусткою. Учитель з гордістю підняв лампу, і Гійу захоплено оглянув кімнату молодого Бордаса.

— Звісно, в замку апартаменти розкішніші, але все-таки й тут незле, — додав учитель не без утіхи.

Хлопець не вірив своїм очам. Уперше в житті маленький панич раптом ясно уявив собі крихітну комірчину, де він спав. Там незмінно панував запах мадемуазель Андрієн, на обов'язку якої лежали штопка і латання панської білизни і яка весь пообідній час проводила в комірці. Поряд зі швацькою машиною стояв манекен, яким уже давно не користувалися. В кутку стояло скла-дане ліжко в чохлі, на ньому під час хвороби Гійу звичайно спала фрейлейн. Хлопець раптом виразно побачив потертий килимок біля постелі, на який він стільки разів перекидав свій нічний горщик. А у Жан-П'єра була своя власна спальня, де він жив один, було біле ліжечко, розмальоване голубими квітками, була шафа, де за склом стояли ряди книжок.

— Майже всі ці книжки Жан-П'єр дістав у нагороду за успіхи,— пояснив пан Бордас.— Усі нагороди в класі завжди дістає він.

Гійу попестив долонею спинку кожної книжки.

— Вибирай, що хочеш.

— Ой! "Таємничий острів"... Ви читали? — запитав Гійу, глянувши на вчителя. Очі його заблищали.

— У твої роки читав,— відповів учитель.— Але, щиро сказати, призабув. Здається, це щось на зразок "Робінзо-на"?

— Ні, це краще, ніж "Робінзон"! — палко вигукнув Гійу.

— А чим же краще?

Але при цьому запитанні, поставленому руба, хлопець знову сховався в свою шкаралупку. Погляд його став відсутній, майже тупий.

— А я думав, це продовження,— сказав, помовчавши, пан Бордас.

— Так, спершу треба прочитати "80 000 льє під водою" і "Діти капітана Гранта". Я не читав "80 000 льє під водою"... Але, знаєте, все одно зрозуміти можна. Тільки я пропускаю ті сторінки, де Сайрес Сміт виготовляє динаміт.

— А там, у "Таємничому острові", був якийсь чоловік, котрого знайшли інженерові супутники на сусідньому острові, чи не було?

— Був, був, Айртон. Значить, ви пам'ятаєте? Як добре йому Сайрес Сміт сказав: "Ти плачеш — значить, ти людина".

Не дивлячись на хлопця, пан Бордас зняв з полиці грубу книжку в червоній оправі й подав її Гійу.

— Нумо, знайди це місце. По-моєму, там був ще малюнок.

— Це кінець п'ятнадцятого розділу,— пояснив Гійу.

— А знаєш що, прочитай мені цю сторінку, я послухаю, так ніби я маленький.

Пан Бордас запалив гасничку і посадив Гійу біля столу, який Жан-П'єр облив колись чорнилом. Хлопець почав читати переривчастим голосом. Спершу учитель розрізняв тільки окремі слова. Він зумисне сів осторонь і майже не дихав, ніби боячись сполохати дику пташку. Але через кілька хвилин голос Гійу зміцнів. Очевидно, він забув, що його слухають.

— "Дійшовши до того місця, де височіли перші могутні лісові дерева, листя яких злегка колихалося од вітру, незнайомець з насолодою вдихнув різкий запах, що насичував повітря, і глибоке зітхання вихопилося з його грудей. Колоністи стояли позаду, готові схопити незнайомця при першій спробі втекти. І справді, бідолаха замалим було не кинувся в струмок, що відокремлював його від лісу; ноги його на мить

напружились, як пружини... Але він одразу ступив крок назад і опустився на землю. Сльози покотилися з його очей. "О, ти плачеш,— вигукнув Сайрес Сміт,— значить, ти знову став людиною!"

— Як це прекрасно! — сказав пан Бордас.— Тепер я пригадую... Здається, на їхній острів напали пірати.

— Так, напали. Айртон перший помітив чорне вітрило... Хочете, я вам прочитаю?

Учитель відсунув стільця ще далі. Він міг би, він мав би дивуватися, слухаючи виразне читання хлопчика, якого всі вважали мало не кретином. Він міг би, він мав би радіти цьому новому завданню, яке взяв на себе, радіти, що в його владі врятувати цю маленьку, тріпотливу істоту. Та він прислухався не стільки до голосу дитини, скільки до сум'яття у власних думках. Він, сорокалітній мужчина в розквіті сил, сповнений бажань і думок, приречений навіки животіти тут, у цій школі, що притулилася край безлюдного шляху. Він усе розуміє, він правильно міркує про все, що надруковано в журналі, солодкий запах якого — друкарської фарби і клею — він вдихав з такою втіхою. Будь-яка журнальна дискусія була йому доступна і зрозуміла, хоча тут він міг говорити на такі теми тільки з одним паном Лусто. Леона, звісно, теж могла б зрозуміти багато чого, але вона воліла за краще оглушувати себе щоденною роботою. І чим ледачішим ставав її мозок, тим з більшим запалом віддавалася вона фізичній діяльності. Вона пишалася тим, що вечорами, напоравшись за день, ледь не засинає на стільці. Бувши від природи розумницею, вона часом жаліла чоловіка, усвідомлювала, що він страждає, але ж у них є Жан-П'єр, і він винагородить їх за всі злигодні. Вона вірила, що мужчина у віці Робера може довірити синові звершити те, чого не судилося звершити йому самому... Вона вірила в це!

Робер помітив, що Гійу дочитав розділ і зупинився.

— Читати далі?

— Ні, не треба,— сказав пан Бордас.— Відпочинь. А ти теж добре читаєш. Хочеш, я дам тобі додому якусь книжку Жан-П'єра?

Хлопець жваво схопився зі стільця і почав знову роздивлятися одну по одній книжки, читаючи упівголоса назви.

— А "Безрідний" цікаво?

— Жан-П'єр дуже любив цю книжку. А зараз він читає серйозніші речі.

— А ви думаєте, я зрозумію?

— Авжеж, зрозумієш! Бачиш-но, школа забирає у мене надто багато часу, і мені нема коли читати... Ти щовечора щось мені розповідатимеш, а я залюбки послухаю.

— Ну так, це ви навмисне кажете, для сміху...

Гійу підійшов до коминка. Він не відриваючись дивився на фотографію, прихилену до дзеркала: лицеїсти півколом стоять біля двох учителів у пенсне, на чиїх товстих колінах мало не лопають штани. Гійу запитав, чи є на фотографії Жан-П'єр.

— Є, у першому ряду, справа од учителя.

Гійу подумав, що, якби йому навіть не показали Жан-П'єра, він усе одно узнав би його. Серед безбарвних фізіономій його обличчя світилося. А може, це тільки так здавалося, бо Гійу стільки чув розповідей про Жан-П'єра. Вперше в житті дитина з такою увагою приглядалася до людського обличчя. Досі він міг годинами розглядати

якусь картинку в книжці, вдивлятися в риси неіснуючого героя. І раптом він подумав, що цей хлопець з високим чолом і коротенькими кучериками, з твердою складкою між брів, що цей самий хлопець читав усі ці книжки, працював за цим столом, спав у цій постелі.

— Значить, це його власна кімната? І до нього не можна ввійти, якщо він не хоче?

Він, Гійу, був на самоті лише у вбиральні... Дощ уперто барабанив по даху. Як, мабуть, прекрасно жити тут, серед книг, у цьому тихому пристановищі, куди нема доступу стороннім. Але Жан-ГГєр не потребував ні тихого пристановища, ні покровительства, адже він був першим у класі з усіх предметів. Навіть за гімнастику він дістав нагороду, як сказав пан Бордас. Леона тихенько прочинила двері.

— За тобою мама прийшла, малий.

Гійу пішов слідом за вчителем, який ніс лампу, до подружньої спальні. Поль де Серне сушила біля вогню свої брудні туфлі. Як звичайно, вона весь вечір прошвендяла стежками.

— Боюся, вам мало що пощастило з нього вивудити? Учитель запротестував.

— Навпаки, для початку зовсім незле.

Хлопець стояв, похнюплений. Леона застебнула йому пелерину.

— Проведіть мене трошки,— попросила Поль.— Дощ перестав, і ви мені скажете відверто вашу думку про хлопця.

Пан Бордас зняв з вішалки непромокальний плащ. Дружина пішла з ним у спальню: невже він піде вночі блукати дорогами з цією божевільною? Та на нього пальцем показуватимуть. Але він сухо урвав

дружину. Хоча подружжя розмовляли упівголоса, Поль здогадалася, про що точилася суперечка в спальні, але і навзнаки не подала і, повернувшись на порозі, почала дякувати Л еоні і запевняти и в своїх дружніх почуттях. Нарешті вона вийшла за учителем у вогку осінню млу і наказала синові:

— Ходи вперед, не плутайся під ногами. Потім вона прямо запитала учителя:

— Не приховуйте від мене нічого. Хоч би який болісний був для матері ваш присуд...

Він сповільнив ходу. Чому він не послухався Леони? Було зовсім ні до чого опинитися в стязі світла, що падало з дверей готелю. Але якби навіть Робер був твердо впевнений, що ніхто його не бачить, він усе одно волів за краще триматися насторожі. Саме так він і поводився щодо жінок навіть у молоді літа. Вони виявляли ініціативу, а він старався стушуватися, і зовсім не на те, щоб підігріти інтерес до своєї особи. Коли вони підійшли до готелю, Робер зупинився.

— Давайте краще побалакаємо завтра вранці, я іду з мерії приблизно о пів на дванадцяту.

Поль зрозуміла, чому він раптом зупинився, але навіть зраділа: це скидалося на змову між ними двома.

— Так-так,— прошепотіла вона,— так буде ліпше.

— До завтра, Гійоме. Ти мені почитаєш "Безрідного". Пан Бордас доторкнувся пальцем до берета, він навіть не

подав їй на прощання руки. Вечірний смерк уже поглинув його, але ще довго Поль чула стук ціпка об бруківку. Хлопець теж стояв нерухомо

серед дороги, обернувшись у той бік, де сяяв вогник у спальні Жан-П'єра Бордаса.

Мати схопила його за руку. Вона навіть не запитала його ні про що: все одно з нього слова не витягнеш. А втім, чи так це вже важливо? Завтра відбудеться їхня перша зустріч, їхнє перше побачення. Вона міцно стискала рученя Гійу і часом здригалася з холоду, оступившись у крижану калюжу.

— Підійди до вогню,— звеліла фрейлейн,— ти ж промок до нитки.

Очі всіх присутніх уткнулися в Гійу. Довелося відповідати на їхні запитання.

— Ну як, не з'їв тебе твій учитель?

Хлопець не знав, що відповідати. І справді, що він робив дві години? Мати вщипнула його за руку.

— Ти що, не чуєш, чи що? Що ти робив там дві години?

— Лущив квасолю.

Баронеса піднесла до стелі зморшкуваті руки.

— Вони змусили тебе лущити квасолю. Шикарно! Шикарно! — повторила вона, мимоволі наслідуючи жаргон своїх паризьких онуків Арбі.— Ні, ви чуєте, Поль? Учитель і його дружина тепер хвалитимуться, що змусили мого онука лущити квасолю. Це нечувано! А кухню вони не веліли тобі підмести?

— Ні, бабусю, я тільки лущив квасолю... Там було багато попсованої, треба було її відбирати.

— Вони зразу збагнули, на що він здатний,— зауважила Поль.

— А по-моєму, вони просто не хотіли лякати його першого разу,— заперечила фрейлейн.

Проте баронеса чудово знала, чого можна чекати від "таких людей", коли потрапиш до їхніх лап.

— Ці люди раді знущатися з нас. Але якщо вони сподіваються мене подражнити і уявляють, що мене можна цим зачепити, дарма стараються...

— Якби вони погано ставилися до Гійу,— ущипливо ввернула фрейлейн,— я впевнена, що баронеса не потерпіли б, хіба це не їхній онук?

Гійу заговорив голосніше:

— Та він зовсім не злий, учитель!

— Тому що змусив тебе лущити квасолю? Звісно, тобі це подобається, ти тільки і здатний, що возитися на кухні... Та дарма, він тебе засадить за читання, за письмо, за арифметику... І з ним справа піде на лад,— додала Поль.— Та ти розумієш, який він учитель?

Гійу повторив тремтячим, тихим голосом:

— Він зовсім не злий, він уже велів мені читати, він сказав, що я добре читаю...

Але мама, бабуся і фрейлейн уже зчепилися і не слухали його. Ну й хай! Ну й хай! Він збереже для себе одного свою таємницю. Учитель велів йому читати вголос "Таємничий острів", а завтра він читатиме

"Безрідного". Щовечора він ходитиме до пана Бордаса. І дивитиметься, скільки йому захочеться, на фотографію Жан-П'єра. Він уже палко любив Жан-П'єра. Під час різдвяних канікул вони неодмінно подружаться. Він прочитає всі-всі книги Жан-П'єра — книги, яких торкалися руки Жан-П'єра. Думка не про пана Бордаса, а про незнайомого хлопця переповнювала його щастям, і він приховував своє щастя від усіх, сидячи безконечно довго за вечерею, поки розгнівані боги, поділені безоднею мовчанки, вперто не вимовляли ні слова, і Гійу чув тільки, як плямкає і голосно ковтає батько. Це відчуття щастя не покидало його, коли він напомацки роздягався в кутку між манекеном і швацькою машинкою, коли тремтів з холоду під засмальцьованою ковдрою, коли повторював слова молитви, коли боровся проти бажання повернутися на живіт. Він заснув, а усмішка ще довго освітлювала це дитяче, це старече личко з мокрою відвислою губою. І якби його мати за прикладом усіх матерів піднялася до нього, постояла біля його ліжечка, благословляючи на ніч свого сина, вона здивувалася б цьому відблиску щастя.

А в цей час Леона кричала на чоловіка, що сидів з журналом на руках.

— Тільки поглянь, що він наробив з книжками Жан-П'єра! Ця нещасна мавпуля всі обгортки замацала пальцями. Навіть сліди соплів видно. І чому це ти раптом вирішив йому дати книжки Жан-П'єра?

— Ну, знаєш, це ж бо не святиня, і ти теж не Божа Мати...

Але роздратована Леона закричала ще голосніше:

— Я не бажаю, щоб ця мавпуля шлялася до нас, чуєш?

Давай йому уроки де хочеш — у школі, в конюшні, але тільки не тут.

Робер згорнув журнал, підійшов до вогнища і сів поряд з дружиною.

— Яка ж бо ти непослідовна,— сказав він.— Ти дорікала мені, що я неввічливо обійшовся з старою баронесою, а тепер сердишся, що я надто люб'язно прийняв її невістку... Признайся краще, що ти просто боїшся бородатої дами! Бідна бородата дама!

Обоє розсміялися.

— А все-таки ти запишався! — сказала Леона, обіймаючи чоловіка.— Я тебе розумію, ще б пак, баронеса з замку!

— Якби я навіть хотів, боюся, що не зміг би.

— Справді,— погодилася Леона.— Адже ти мені сам пояснив, яка різниця між чоловіками: одні завжди можуть, а інші не завжди...

— Ті, які можуть завжди, для цього і живуть, бо це, що не кажи, все-таки найприємніше на світі...

— А ті, які можуть не завжди,— підхопила Леона (подружжя десятки років обговорювало ці давно вирішені, сокровенні питання — так повелося у них ще з часів заручин, і щоразу це обговорення клало кінець їхнім суперечкам),— ті присвячують себе Богу, науці чи літературі...

— Або гомосексуалізму,— завершив Робер.

Леона розреготалась і пройшла до туалетної кімнати, не зачинивши за собою дверей. Роздягаючись на ніч, Робер крикнув:

— А знаєш, мені було б цікаво зайнятися мавпулею!

Леона вийшла з туалетної кімнати і з щасливою усмішкою підійшла до чоловіка. Вона заплела на ніч свої ріденькі кіски і тепер, у рожевій батистовій сорочці, здавалася дуже гарненькою.

— Отже, ти відмовишся?

— Тільки не через бородату даму,— сказав він.— Ти знаєш, що я подумав: треба припинити це все. Взагалі я даремно погодився. Ми не повинні мати ніяких стосунків із замком. Класова боротьба — адже це не просто так, для підручників. Вона вторгається в наше повсякденне життя, вона повинна скеровувати всі наші вчинки.

Робер замовк. Дружина, скорчившись, стригла собі нігті на ногах, вона явно його не слухала. Ну хіба можна говорити з жінками? Матрац гучно скрипнув під його великим тілом. Леона задмухнула свічку і пригорнулася до чолові-

ка. їх обдало звичним і особливо дорогим їм запахом стеарину — він, цей запах, вістував любов і сон.

— Ні, сьогодні не треба,— сказала Леона. Вони лежали поруч і перешіптувались.

— Змовкни, я спати хочу.

— Я хотів тебе ось про що запитати: як би нам розумніше спекатися цієї мавпулі?

— А ти напиши бородатій дамі, поясни їй про класову боротьбу. Вона зрозуміє. Подумаєш! Мадемуазель Мельєр! А завтра вранці пошлемо листа з якимсь хлопцем... Ти подивися лишень, яка ніч ясна!

У селі перекликалися півні. В білизняній замку, де фрейлейн забула опустити шторки, місяць освітлював Гійу, маленький привид, що сидів, скорчившись, на горщику, а позаду нього здіймався безрукий і безголовий манекен, яким ніхто не користувався.

IV

Лист, який приніс хлопець, підняв маму і бабусю значно раніше звичайної години. Вони спустилися вниз страшні, які бувають страшні вранці немолоді люди, котрі ще не встигли умитися: їхні сірі зуби, вкраплені в рожеву каучукову щелепу, заповнюють всю склянку, що стоїть на тумбочці біля узголів'я ліжка. Крізь жовтуваті пасма у бабусі прозирала блискуча шкіра черепу, а беззубий рот провалився. Обидві говорили водночас. Галеас сидів за столом, на підлозі примостилися двоє гончаків, які страшенно клацали зубами, коли він кидав їм шматочки хліба. Тато пив каву з таким виглядом, ніби це завдавало йому болю. Здавалося, кожен ковток насилу проходить йому в горлянку. Гійом думав, що цей величезний татів борлак перепиняє шлях їжі. Він намагався зосередити думки на батькові. Він не бажав знати, чому, діставши листа, мама і бабуся зразу почали лаятися і про що вони лаються. Але він уже знав, що ніколи більше не зайде до кімнати Жан-П'єра.

— Мене це нітрохи не чіпає! Подумаєш! Якийсь учи-тельок-комуніст! — кричала бабуся.— Він же вам написав, це все маскування, моя люба.

— Причому тут маскування! Він дав мені урок і вчинив цілком слушно, і мені нітрохи не соромно, що мені дали урок. Класова боротьба? Я теж вірю в класову боротьбу. Не бажаючи завдати йому зла, я спонукала його зрадити свої прин...

— Та киньте ви, моя люба, нема чого вигадувати!

— У нього попереду все життя, він має право розраховувати на багато що, а я мало не скомпрометувала його в очах товаришів та його вождів... І чого ради? Кого ради, я вас питаю? Ради маленького виродка, ради дегенерата...

— Я тут, Поль.

Поль радше здогадалася, ніж розібрала цей чоловіків оклик-протест, чоловік сидів, уткнувши носа в кухоль з накришеним у каву хлібом. Коли він хвилювався, затов-стий язик не слухався його і говорив він так, ніби рот у нього був повний каші. Він додав голосніше:

— Гійом теж тут.

— Ні, ви тільки послухайте! — закричала фрейлейн і по плечі пірнула в шаплик, в якому прала білизну.

Тим часом стара баронеса звела дух.

— Гійом, якщо не помиляюся, і ваш рідний син! Голомшива голова баби, уже готової піти в небуття,

затряслася від ненависті ще дужче. Поль нахилилася і шепнула їй на вухо:

— Та подивіться ви на них обох. Невже ви не бачите, що він викапаний портрет батька? До галюцинації схожий!

Стара баронеса велично випростала стан, озирнула невістку з голови до ніг і, нічого не відповівши, не сказавши ні слова Гійу, виплила з кухні. Та й що могло виразити це сіре дитинне личко? На подвір'ї згущався туман, а що фрейлейн ніколи не мила єдиного кухонного вікна, кухню освітлювало лише полум'я від коминка, в якому горіли сухі виноградні лози. Собаки повлягалися, уткнувши морди в лапи, біля

грубо обструганих ніжок величезного столу, які на мить освітив багряний язик полум'я.

Усі замовкли. Навіть Поль зрозуміла, що перебрала міру; вона образила весь рід Галеасів, цілий сонм предків, що спочили навіки. Галеас підвівся, випростався на своїх цибатих ногах, утер рота тильним боком долоні і спитав Гійу, де його пелерина. Він сам застебнув на цій курчачій шийці застібку і взяв сина за руку. Собаки, думаючи, що їх теж візьмуть на прогулянку, весело застрибали довкола барона, але він копнув їх ногою. Фрейлейн запитала, куди вони йдуть. Але за них відповіла Поль:

— На кладовище. Куди ж іще?

Так, вони пішли на кладовище. Багряно-червоне сонце силкувалося пробитися крізь свинцеву запону, а туман ніби роздумував, чи піднятися хмарою в небо, чи пролитися

дощем. Гійу взяв був батька за руку, але тут же випустив її, така вона була вогка. До самої церкви вони йшли мовчки. Усипальниця баронів Серне виступала над огорожею цвинтаря, який панував над усією долиною Сірона. Галеас зайшов до ризниці, де він ховав мотику. Хлопець присів осторонь на могильну плиту. Він низько насунув свій капюшон на лоба і не ворушився. Пан Бордас не хоче з ним більше займатися. Туман був наповнений звуками: скрип візка, спів півня, одноманітне гудіння мотору були особливо чутні на тлі немовчного акомпанементу млинового кола і реву води біля греблі, де влітку купалися голі хлопці. Зовсім поряд з Гійу заспівала вільшанка. Його улюблені перелітні птахи уже полетіли у вирій. Пан Бордас не бажав більше з ним займатися, і ніхто не бажає. Він твердив упівголоса: "Ну й

нехай..." Він повторював це "ну й нехай" ніби назло невидимому ворогові. Як голосно реве вода біля греблі! Правда, до нього навпростець не більше кілометра. З розбитого вітража вилетів горобець. "Там Боженьки нема,— казала бабуся,— забрали у нас Боженьку". Боженька, мабуть, тепер тільки на небі. Якщо хлопець чи дівчинка умирають, вони стають ніби ангелами і лиця у них чисті й осяйні. А бабуся каже, що лице Гійу від сліз стає все брудніше. І що довше він плакав, то брудніше ставало його лице, бо руки у нього були в землі і весь він брудний. А коли він вернеться додому, мама йому скаже... бабуся йому скаже... фрейлейн йому скаже...

Пан Бордас не бажає більше з ним займатися.

Ніколи в житті він не переступить порога спальні Жан-П'єра. Жан-П'єр! Жан-П'єр Бордас! Як дивно любити хлопця, якого ти ніколи не бачив, з яким ти ніколи не познайомишся. "Якби він мене побачив, я теж подумав би, що я поганий, що я брудний і дурний". "Ти поганий, брудний і дурний",— щоранку правила йому мама. Жан-П'єр Бордас ніколи не узнає, що Гійом де Серне був поганий, брудний і дурний хлопець, справжня мавпуля. І ким ще? Що зараз сказала про нього мама? Якесь слово, почувши яке тато здригнувся, ніби його ударили каменем у груди. Гійу старався згадати і нарешті пригадав: ренегат. Не зовсім так, але схоже на слово "ренегат".

Сьогодні ввечері він засне не зразу. Доведеться ждати, коли ще наляже сон, ждати цілих півночі, і ніч не буде схожа на вчорашню, коли він трепетав від щастя. Він заснув тоді в надії, що, прокинувшись, знову побачить пана Борда-са, що ввечері в спальні Жан-П'єра він почне читати йому вголос "Безрідного"... Ах, подумати лишень, що і сьогодні ввечері в домі і все довкола буде таке са vie, як і завжди... Гійу піднявся, обійшов усипальню баронів Серне, переступив через низеньку огорожу і пішов крутою стежкою, що спускалася до Сірони.

Коли Галеас обернувся, він помітив, що хлопця нема. Він підійшов до огорожі: серед виноградників мигтів маленький капюшон. Галеас кинув

мотику і поспішив за сином, що віддалявся. Коли ж він майже наздогнав хлопця, він сповільнив ходу. Гійу скинув капюшон, а берет він забув удома. Порівняно з величезними відстовбурченими вухами його наголо острижена голова здавалася зовсім крихітною. Криві ноги, взуті в величезні черевики, нагадували виноградні лози. З надто широкого коміра пелерини стирчала курчача шийка. Галеас жадібно дивився на цього маленького чоловічка, що дріботів перед ним, на цю поранену землерийку, що вирвалася з капкана і стікала кров'ю. Це його син, його подоба, перед ним усе довге життя, а він уже достатньо настраждався і зараз страждає. Але тортури лише починалися. Одні кати в людини у дитинстві, інші — в юності. І ще нові отруять його зрілі роки. Чи зуміє він зачерствіти, зашкарубнути? Чи зможе захистити себе, захистити кожну мить свого життя від жінки, від вічної присутності цієї жінки, від жінки з жовчним і злим обличчям Горгони? Він задихався від ненависті, але ще дужче задихався від сорому, бо він сам був катом цієї жінки. Він володів нею тільки раз, усього один раз; вона була ніби зачинена у конурі собака, зачинена не на день і не на два, а на всю свою молодість. І довго їй ще вити, закликаючи відсутнього самця. А він, Галеас, чим він тільки не обманював свого голоду: мріями, навіть жестами. І так щовечора, так, щовечора! І щоранку теж... І така сама доля цього недоноска, що народився від їхніх єдиних обіймів, який дріботить зараз, квапиться — куди? Чи знає він сам куди? Хоча хлопець ні разу не озирнувся, він, мабуть, відчув батькову присутність. Галеас раптом зрозумів це: "Він знає, що я йду за ним. Він не старається навіть сховатися від мене і заплутати сліди, він веде мене туди, куди хоче, щоб я йшов за ним". Галеас не наважився уявити собі той кінець, який поспішали прийняти обидва останніх Серне. Тріпотливе листя вістувало близькість річки. Ні, не лісовий цар скакав, наздоганяючи сина в скаженій і останній його скачці, а син сам тягнув розвінчаного і зганьбленого батька до мертвоводдя шлюзу, де влітку купалися голі хлопці. Ось зараз вони досягнуть вогких берегів царства, де мати, де дружина не зможе їх більше терзати. Зараз вони визволяться від Горгони, зараз вони заснуть.

Вони зійшли під покров сосен, що особливо вільно порозросталися через близькість річки. Не діткнута ще морозом папороть була одного

зросту з Гійу, і Галеас насилу розгледів у її іржавих брижах синову стрижену голівку. Потім хлопець знову зник за поворотом піщаної стежки. їм міг трапитися смолокур, погонич мулів з млина, мисливець за бекасами. Але всі статисти покинули цей куточок світу, щоб могло нарешті розіграти дійство, яке їм судилося звершити,— один тягнув другого або штовхав його, навіть того не бажаючи? Ніхто ніколи не узнає! І не було інших свідків, окрім велетнів сосен, що тіснилися біля греблі. Вони згоріли потім через рік, у серпні. Сосон ніхто так і не постарався зрубати, і ще довго вони, звуглілі, простягали обгорілі руки до мертвоводдя. І довго ще скидали до небес свої почорнілі голови.

В окрузі вирішили, що Галеас кинувся у воду, щоб урятувати сина, що хлопець учепився йому за шию і потягнув за собою батька. Неясні поголоски, які поширювалися, вмовкли перед зворушливою картиною: син, учепившись рученятами за батька, похитуючи головою, казав: "А як на мене, не так усе це було", він усе одно не міг собі уявити, що ж сталося в дійсності. Та ні, звичайно, ні! Як запідозрити батька, який обожнював свого сина і щодня водив його з собою на цвинтар? "Пан Галеас був простуватий, але щодо здорового глузду — не скажіть, і добрішого за нього нікого не було".

Ніхто не оспорював права фрейлейн на пелерину Гійу, яку вона зняла з мокрого маленького тільця. Стара баронеса втішилася тим, що діти Арбі віднині йменуватимуться де Серне; окрім того, з її життя навіки йшла невістка Поль. Вона поїхала до своїх Мельєрів. "Знову сіла нам на шию",—як вони висловлювалися. Але у неї виявилася злоякісна пухлина. На гладенькій блискучій стіні, в задушливій лікарняній атмосфері (і доглядачка входить з судном, хочете ви чи не хочете, навіть якщо ви не в силі розплющити очей, і морфій, який погано діє на її печінку, і відвідини тітки, невтішної перед лицем величезних і марних видатків, оскільки рецидив неминучий), на цій гладенькій і блискучій стіні іноді, як на екрані, виникала величезна кучерява голова Галеаса, а мавпуля пікнімала над розірваною книжкою, над заллятим чорнилом зошитом свій брудний і стурбований писочок. Невже це їй лише здалося? Дитина йшла берегом, підходила впритул до води: він тремтів,

він боявся — ні, не смерті, а холоду. Його батько покрадьки пробирався за ним або, можливо, взяв дитину на руки і сказав:

"Пригорнись до мене міцніше і не обертайся..." Поль не знала цього і не дізнається ніколи. Вона раділа, що смерть її близька. Вона твердила доглядачці, що від морфію їй робиться зле, що при її печінці взагалі не можна робити ніяких уколів, вона бажала випити чашу страждань до останньої краплі не тому, що вірила, ніби існує цей якийсь невидимий світ, де нас чекають замучені нами жертви, де можна впасти навколішки перед тим, хто був довірений нам і загинув з нашої вини. Вона не уявляла собі, що може стати перед судилищем... Вона відповідала лише перед своїм власним сумлінням. Вона прощала собі свою огиду до сина — живого портрета ненависного батька. Вона виригала з себе Серне, бо ніхто не владний над млостю. Але від неї залежало, чи ділити ложе з цим чудовиськом, з цим виродком. Ці обійми, на які вона відповіла, були в її очах воістину смертним гріхом.

Біль часами ставав нестерпним, і, піддавшись спокусі, Поль згоджувалася на укол. Тоді, у хвилини полегкості, вона мріяла про інші життєві шляхи, якими могла б піти. Ось вона — дружина Робера Бордаса, довкола граються здорові хлопці, і спідня губа у них не відвисла, і з неї не стікає слина. Щовечора мужчина бере її в свої обійми. Вона , засинає, пригорнувшись до нього. Вона мріяла про волохаті чоловічі груди, про запах мужчини. Вона не знала, ніч зараз чи день. Біль уже стукав у двері, проникав у неї, вмощувався по-хазяйському і починав повільно її гризти.

"Мати, яка соромиться свого сина і внука, та де ж це бачено?" — думала фрейлейн. Фрейлейн не могла простити своїй хазяйці, що вона так недовго оплакувала Галеаса і Гійу, а можливо, навіть радіє їхній смерті. "Нічого, баронеса поплатяться за це. Арбі не дадуть їм спокійно померти в Серне. Тільки не хочеться повторювати, що мені наказав шофер, тоді, в день похорону! "Садівник, помічник садівника, двоє слуг! Та чи в їхні роки вести такий дім! Мабуть, божеволіють". Я-то знаю, що Арбі вже прицінювалися до місця в богадільні Верделе. Баронеса,

зарившись у подушки, заперечливо хитала своєю лисою хижою голівкою. Не поїде вона ні в яку богадільню. Але якщо Арбі захочуть, баронеса поїдуть, і я з ними. Адже баронеса ні за що не наважиться сказати Арбі "ні". Арбі їх зовсім залякали, і мене також".

Сьогодні четвер, уроків не буде. Але сьогодні учитель працює в мерії. Він швидко проводить губкою по спухлому від сну лицю. Чи варто голитися, та й навіщо? Черевиків

а якщо взути ще сабо, то нема чого боятися промочити ноги. Леона пішла до різника. Він слухає, як стукають по черепиці краплі: дощова вода заповнила обидві колії і калюжею розлилася посеред шляху. Коли Леона вернеться, вона

теж не треб;

тепло і в домашніх капцях,

спершу запитає: "Про що ти думаєш?" І він відповість: "Ні про що".

Вони ні разу не говорили про Гійу від того самого дня, коли біля млинового кола знайшли два тіла. Того дня він лише сказав: "Хлопець покінчив самогубством, або його батько..." Але Леона знизала плечима: "Та що ти". І з тих пір вони ні разу не вимовили його імені. Одначе Леона чудово знає, що маленький скелетик у пелерині і низько начоленому капюшоні день і ніч никає в школі, пробирається він і на шкільне подвір'я, але ніколи не грається з дітьми... Леона пішла до різника. Робер Бордас входить до кімнати Жан-П'єра, знімає з полиці "Таємничий острів", книжка сама розгортається все на тій самій сторінці: "І справді, бідолаха мало був не кинувся у струмок, що відокремлював його від лісу; ноги його на мить напружилися, як пружини... Але зараз же ступив крок назад і опустиі ся на землю. Сльози покотилися з його очей. "О, ти плачеш,— вигукнув Сайрес Сміт,—значить, ти знову став людиною!" Пан Бордас сідав на ліжко Жан-П'єра, тримаючи на колінах розгорнуту грубу

книжку у червоній оправі. Гійу... Свідомість повільно зріла в цьому хирлявому тільці. Ах, як чудово було б допомогти їй вирватися назовні! Можливо, для цього труду і явився на землю Робер Бордас. В Еколь Нормаль один з викладачів пояснив студентам походження слова "учитель", "наставник", "вихователь". Учитель — той, хто наставляє, хто вчить, той, хто пробуджує людське в людині,— яке ж це прекрасне слово! Можливо, во, на його шляху зустрінуться ще такі, як Гійу. І ради дитини, смерті якої він не запобіг, він ні в чому не відмовить тим, хто прийде до нього. Але ні один з них не буде цим маленьким хлопчиком, померлим тому, що пан Бордас пригрів його якось увечері, а на ранок вигнав, ніби бродячого пса, якого впускають у дім лише на хвилину... Він повернув його пітьмі, і пітьма навік поглинула дитину. Але чи пітьма це? Його погляд ковзає поверх книжок, поверх стін, поверх черепичного даху, Чумацького Шляху, сузір'їв зимового неба і шукає, шукає царство духа, звідти, можливо, хлопець, що віднайшов вічне життя, дивиться на нього, Бордаса, бачить, як по його щоці, порослій чорним заростом, повзе сльоза, яку він забув витерти.

Навесні трави заполонили весь цвинтар. Занехаяні могили знову поросли чортополохом, і мох так густо вбрав могильні плити, що годі розібрати надгробні епітафії. Відтоді як пан Галеас узяв свого хлопця за руку і вирішив розділити з ним вічний сон, нема кому більше в Серне поклопотатися про мерців.